

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HƏNİFƏ FİZULİ qızı MANQULİYEVƏ

ALMAN DİLİ BAVARIYA DİALEKTİNİN LİNGVİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

Elmi rəhbər:

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli

Bakı – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. ALMAN DİLİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN.....	7
1.1. Alman dilinin formalaşmasına dair.....	7
1.2. Alman ədəbi dilinin öyrənilməsinin nəzəri praktik məsələləri.	31
1.3. Alman dilinin diatopik və sintopik üzvlənməsi.....	35
1.4. Nəticə.....	36
II FƏSİL. ALMAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ VƏ VARIANTLARI.....	38
2.1. Alman dilinin dialektləri.....	38
2.2. Alman dilinin milli variantları.....	42
2.3. Bavariya dialektinin alman ədəbi dilinin təşəkkülündə rolu.....	53
2.4. Nəticə.....	63
III FƏSİL. BAVARIYA DİALEKTİNİN LİŖVİSTİK XÜSUSİYYƏT- LƏRİ.....	67
3.1. Bavariya dialektinin leksik xüsusiyyətləri.....	67
3.2. Bavariya dialektinin qrammatik xüsusiyyətləri.....	87
3.3. Bavariya dialektinin fonetik xüsusiyyətləri.....	103
3.4. Fənem reallaşmasının dialektik xüsusiyyətləri.....	114
3.5 Vurğu və intonasiyanın xüsusiyyətləri.....	117
3.6. Nəticə.....	118
NƏTİCƏ.....	121
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT	122

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Alman dili Bavariya dialektinin tədqiqi çağdaş germanistikanın vacib və aktual məsələlərindəndir. Bu dialekt fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən ədəbi dildən ciddi fərqlənir. Bavariya dialekti fəaliyyət dairəsinin genişliyinə görə alman dilinin digər dialektlərindən bir sıra xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bavariya dialektini digər dialektlər kimi ədəbi dildən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq etmək olmaz. Alman dilinin dialektlərini tədqiq edən dilçilər Bavariya dialekti ilə bağlı bəzi məsələlərə aydınlıq gətirənlər də (L.Merkl, W.König, V.M.Jirmunski, H.Egger, S.Sonderegger, U.Ammon, W.Smidt və b) ədəbi dillə bu dialekt arasındakı fonetik, qrammatik və leksik fərqlər müasir alman dilçiliyində və dialektologiyasında hələ də həllini gözləyən məsələlərdəndir. Deyilənləri nəzərə alaraq, biz “Bavariya dialektinin lingvistik xüsusiyyətləri” adlı mövzunu ayrıca tədqiqat işi kimi götürməyi qərara aldığımız. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq zəngin dil materialı əsasında Bavariya dialektinin alman ədəbi dilindən fərqli xüsusiyyətləri (fonetik, leksik və qrammatik) araşdırılır.

Tədqiqat işinin obyektı. Tədqiqat işinin obyektı canlı Bavariya danışıq dilidir. Biz bu tədqiqat işində bütövlükdə alman dilini yox, müəyyən ərazidə yaşayan insanların danışıq tərzini, üslubunu, daha doğrusu, dialektik üslubiyyətlərini, bu dialektin ədəbi dilə təsirini, eyni zamanda Bavariya dialektini ədəbi dildən ayıran lingvistik xüsusiyyətləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. Bu baxımdan dissertasiyanın obyektini Almaniyanın Bavariya əyalətində, eləcə də Avstriyada yaşayan əhalinin danışıq aktı təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmetini alman dilinin Bavariya dialektinin tədqiqindən irəli gələn nəticələrini sistemləşdirilərək ümumiləşdirməni təşkil edir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi alman dilinin hazırkı dialektlərindən Bavariya dialektinin lingvistik xüsusiyyətlərini canlı dil materialı əsasında təhlili, habelə bu dialektin yaranma tarixini araşdırmaqdan ibarətdir. Dissertasiya qarşıda duran bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

-Mövzu ilə bağlı mövcud elmi-nəzəri ədəbiyyatın təhlili və onlara münasibət bildirilməsi;

-Bavariya dialekti ilə bağlı dil materiallarının toplanması və təhlil edilməsi;

-Bavariya dialektində müşahidə edilən fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini müvafiq ədəbi dil nümunələri ilə müqayisə edilməsi;

-alman ədəbi dilinin inkişafında Bavariya dialektinin rolunu müəyyənləşdirilməsi;

-Bavariya dialektini alman ədəbi dilindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərini müəyyən edilməsi.

İşçi fərziyyəsi. Alman dilinin Bavariya dialekti leksik, fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən ciddi şəkildə fərqlənir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. “Alman dilinin tarixi” fənninin 50-ci illərdən bu günə qədər əsas və ya seçmə fənn kimi ölkəmizin ali məktəblərində tədris edilməsinə baxmayaraq, bu sahə üzrə konkret tədqiqat aparılmamışdır. Almaniyanın özündə alman dilinin tarixi geniş və hərtərəfli tədqiq olunsa da, Bavariya dialekti yetərinə araşdırılmamışdır. Bavariya dialektinin öyrənilməsi istiqamətində ilk tədqiqat işi L.Merkle məxsusdur. Lakin L.Merklin tədqiqatında Bavariya dialektinin tarixən inkişafı, dəyişməsi, onun yazılı abidələrini əhatə etdiyi areal öz əksini tapmamışdır. Müəyyən zaman kəsiyini əhatə edən həmin tədqiqat işində qeyd etdiyimiz faktlar isə diqqətdən kənar qalmışdır. Bizim tədqiqat işimizdə Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətləri diastratik və diatopik aspektlərin vəhdətində öyrənilmişdir.

Tədqiqat işinin materialı və metodikası. Tədqiqatın materialı alman dilinin Bavariya dialektindən götürülüb. Maraq doğuran məqamlardan biri də Bavariya dialektində vurğunun əksər hallarda sonuncu heca üzərinə düşməsidir. Bəzi mnbələr bu dialektin adının qədim türk tayfalarından biri olan avarların adından götürüldüyünü göstərir [128, s. 334]. Həmin mənbələr adı çəkilən türk tayfalarının IV əsrin sonuna qədər bu ərazilərin avtohton sakinləri olmasını və öz hersoqluqlarını belə adlandırmalarını əks etdirir [139, s. 132]. Skandinaviyadan gəlmiş german tayfaları onları tədricən sıxışdırıb bu ərazilərdən çıxarsalar da, bu yerlər əvvəllər həmin ərazidə yaşamış tayfalarının adı ilə çağırılır. Çox ehtimal ki, “bavarlar” və “avarlar” sözlərinin qarışığından “bavarlar” sözü yaranmışdır. XVII əsr bundan əvvəl

bu ərazilərdən sıxışdırılan tayfalarının törəmələri hələ də həmin ərazilərdə, xüsusilə dağ ədəklərində yaşayır və alman dili ilə qarışıq olsa da öz dillərini qoruyub saxlaya biliblər. Bu dialektlər alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş və mənbələrdə onlar dunay-bavariya-na dialekti, dunay-bavariya-ni və türk-şvab dialekti kimi adlandırılmışdır [135, s.332-334,145, s.256].

Dissertasiya işində müqayisə, tarixi-müqayisəli və statistik *metodlardan* istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Alman dilinin inkişaf tarixi, onun milli variant və dialektləri, həmçinin Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətlərin zəngin dil materialı əsasında araşdırılması tədqiqat işinin elmi yeniliyi kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqat işi həsr olunduğundan onun nəzəri və praktik əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Mövzunun işlənməsi alman dilinin tarixinə və dialektlərinə, xüsusilə Almaniyada böyük bir ərazini və Avstriyanı əhatə edən Bavariya dialektinin tədqiqi sahəsində daha bir elmi fikrin formalaşmasına yol açır. Bu tədqiqat ilə Bavariya dialektinin fonetik, morfoloji, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri haqqında elmi-nəzəri fikri zənginləşdirir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin materiallarından alman dilinin dialektləri, o cümlədən Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasında istifadə etmək olar. Bu dialektin linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi xarici dilin tədrisi məsələlərinin səmərəli həllinə, alman dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisinin təkmilləşdirilməsinə və alman ədəbi dili və Bavariya dialektinin xüsusiyyətlərinə dair əsərlərin yazılmasında yardımçı ola bilər.

Müdafiyəyə təqdim olunan əsas müddəalar:

-alman dili Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Bavariya dialektinin leksik qatı təhlil edilməli və bu cəhətdən onun ədəbi dildən fərqli cəhətləri üzə çıxarılmalıdır;

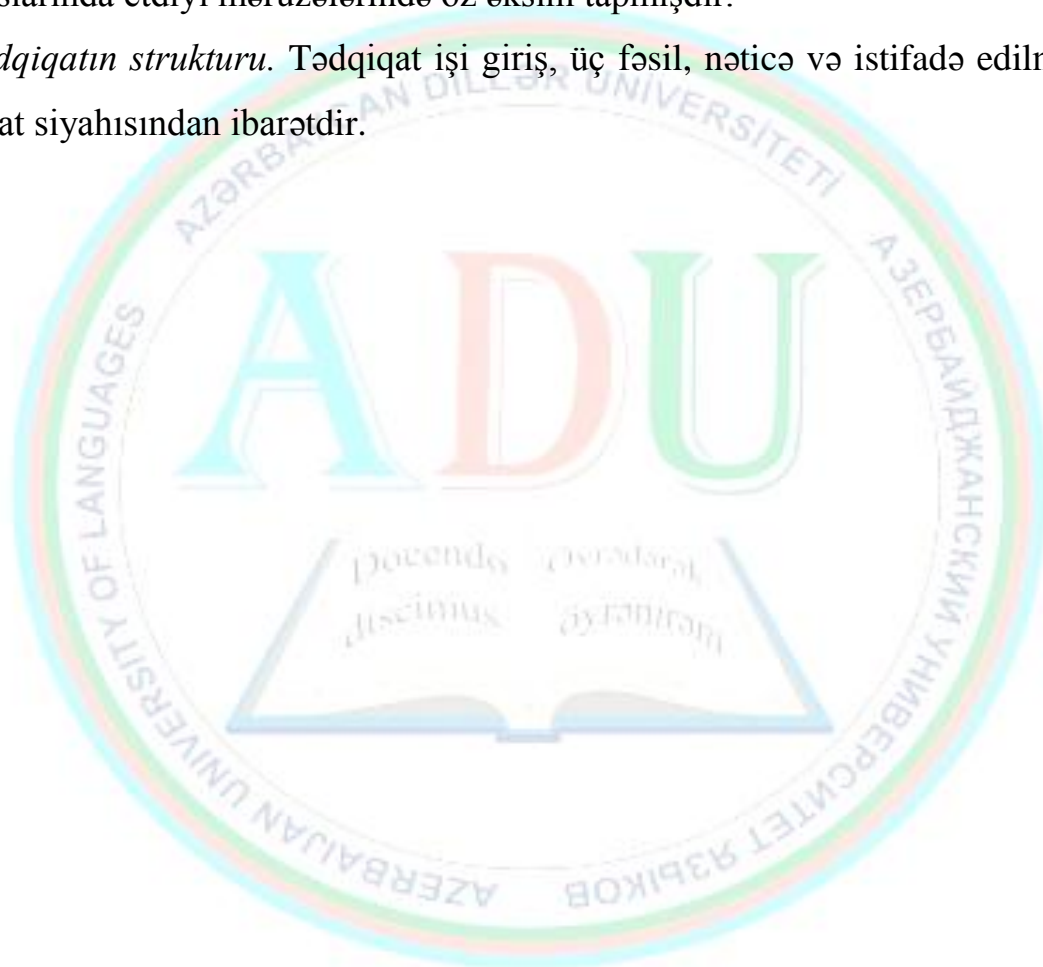
-Bavariya dialektində baş vermiş diftonqlaşma, monofonqlaşma və fonem irəli çəkilməsi hadisələrinin səbəbləri müəyyənləşdirilməlidir;

-Bavariya dialektinin prosodiya sistemi – intonasiya xüsusiyyətləri və vurğunun sözdəki yeri də ədəbi dilin müvafiq hadisələri ilə müqayisə edilməlidir;

-Bavariya dialekti qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də ədəbi dildən fərqlənir: müəyyən feillərin idarəsi, onların təsirli və təsirsiz olması, feilin və köməkçi feillərin seçimində fərqlər özünü büruzə verir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin çap edilmiş məqalələrində (17), məruzələrində Respublika və Beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslarında etdiyi məruzələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın strukturu. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş elmi ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL

ALMAN DİLİNİN TƏDQIQI TARİXİNDƏN

1.1. Alman dilinin formalaşmasına dair

Hər bir dilin inkişafı həmin dildə danışan xalqın həyatı ilə bağlı olur. Dil özündə xalqın həyatını əks etdirir. Dil həmçinin cəmiyyətin mədəni və mənəvi inkişafına öz təsirini göstərir [42, s. 21]. Biz hər hansı bir dili və ya dialekti nəzərdən keçirərkən, o dildə danışan xalqın tarixini də mütləq araşdırmalı oluruq [42, s. 313].

Dil fəaliyyət göstərdiyi bütün ərazidə eyni cür inkişaf etmir [42, s. 21]. Xüsusilə, qədimdə eyni dildə danışan insanların arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin çox zəif olduğu bir vaxtda ədəbi dilin inkişafı çox çətin idi. Bundan başqa çoxillik müharibələr, qonşu xalqların, həmçinin xalqın içərisində yaşayan digər azsaylı xalqların dilləri, elm və texnikanın inkişafı və s. ədəbi dilin inkişafına öz təsirini göstərirdi [42, s. 15].

Məsələn, almanlarla qədim zamandan birlikdə yaşayan yəhudiləri götürək. İngilis alimi R.E.Kellere görə, yəhudilər Almaniyada hələ XII əsrdə öz icmalarını yaratmış və öz dillərində danışmışlar (həbəş, aramik köklərinə əsaslanırdı). Bu dövrün yəhudi dilinin 57%-ni alman sözləri təşkil edirdi. Bu dildən də alman dilinə çoxlu söz və ifadələr keçirdi. Məsələn, yəhudi dilində /greser/ kimi işlənən söz - orta alman dövr dilində /grozer/ kimi deyilirdi [134, s. 407].

Alman dilinin inkişafına qonşu xalqların dilləri də öz təsirini göstərirdi. Orta əsrlərdə rısaltların əmələ gəlməsi və məşhurlaşması almanlara da öz təsirini göstərmiş, fransız dilinin nüfuzunu artırmış, ölkə əhalisinin yuxarı təbəqəsi bu dildə danışmağa başlamışdı. Bu uzun bir zaman kəsiyini əhatə edir. Beləliklə, fransız dilindən alman dilinə çoxlu söz daxil olur. Uzun zaman latın dilinin ölkədə aparıcı rol oynaması və alman dilinin qrammatikasının bu dil əsasında tərtibi dilə öz təsirin göstərmişdir [134, s. 255].

Qot tayfaları əvvəllər Skandinaviyada yaşamışlar. Hələ onlar orada yaşadıkları zaman qot dili şimal və cənub dialektlərinə bölünürdü. Onlar indiki Almaniyanın ərazilərinə köçərkən dillərini və dialektlərini özləri ilə gətirmişlər. Skandinaviyadan köçüb gələn qot tayfaları Visla və Oder çayları boyunca yerləşmişlər. Bu tayfalar arasında iqtisadi əlaqələr çox zəif idi. Buna görə də hər bir kəndin özündə belə dialekt fərqi hiss olunurdu. Bütün bunlara baxmayaraq onlar ümumi bir dilin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər [29, s. 33].

Orta əsrlərdə yazılı dilindən əsasən şair və yazıçılar istifadə edirdi. Onlar dialektlərdən çəkinməyə çalışır, lakin qafiyələrin tələbi ilə dialekt sözlərindən istifadə etməli olurdular. Bu dövrdə aşağı alman dialektlərində yazan şairlər çox idi və digər şairlərə də onlar təsir göstərirdilər [42, s. 319].

Burjuaziyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə iqtisadi və siyasi münasibətlər kökündən dəyişdi və alman ədəbiyyatının çiçəklənməsi, dialekt ədəbiyyatının yaranması dövrü başlandı. Amma Almaniyanın mədəni və iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə baxmayaraq, latın dili aparıcı rol oynayır. Lakin insanlarda milli mənlik şüuru oyanır və müəyyən əsərlər alman dilində yazılırdı. Ostfona Ayke fon Rengov 1230-cu ildə öz əsərini doğma alman dilinə çevirdi. Bir az sonra II Fridrix Ştuafet Maynsın azad olunması sənədini alman idilində tərtib edir. Belə hadisələr ölkənin hər yerində baş verirdi [42, s. 252].

XV əsrdə artıq çap maşını ixtira olundu. Almaniyanın müxtəlif şəhərlərində, məsələn, Augsburg, Bazel, Strasburq, Maynsda və s. kitab, qəzet çap olunmağa başladı. Bu kitablar latın dilində çap olunurdu, ona görə də sadə xalq onlardan istifadə edə bilmirdi.

Bəzən tək-cə bir insan xalqın tarixində dönüş yaradır. Belə ki, Martin Lüter "İncil"i alman dilinə çevirməklə alman dilinin tarixində inqilab etdi. O, kitabı Sakson dialektinə çevirdi, indi həmin dialekt alman ədəbi dilinin əsasında durur [42, s. 259].

Elə bu zaman bir sıra məşhur yazıçı və şairlər meydana gəldilər və onlar ümumi alman dilinin yaranmasında çox böyük rol oynadılar, çünki onların bir qismi orta, digərləri isə yuxarı və aşağı alman dialektlərində yazıb yaradırdılar. Beləliklə, biz görürük ki, çətinliklə yaranan ədəbi dil dialektlərin geniş axınında formalaşdı.

Çünkü dialektlər geniş xalq kütlələrinin dilidir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dialektlərsiz ədəbi dil haqqında danışa bilmərik [134, s. 15].

Biz dialektləri danışığ dili, ədəbi dili isə yazılı dil adlandırma bilərik.

XIX əsrin əvvəllərində alman ədəbi dilinin formalaşması əsasən başa çatmış hesab edilir. Lakin bu o demək deyil ki, dil dialektlərdən tamamilə uzaqlaşır. Ədəbi dil daim dialektlərlə təmasda olur, onlardan çox şey götürür. Məsələn, bu gün ədəbi dildə “oğlan” /Knabe/ şimal dialektlərində /Junge/, cənub dialektlərində /Bube/ adlanır. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan “dırmıq” sözü ədəbi dildə /Heu/, cənubda /Rechen/, şimalda isə /Harke/ adlanır. Belə hallara təkcə sözlərin tərkibində deyil, həmçinin yeni sözlərin əmələ gəlməsində, cümlə quruluşunda və intonasiyada da çox asanlıqla rast gəlmək olur [134, s. 579].

Alman dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin german dilləri qrupuna daxildir [134, s. 45].

Hind-Avropa dilləri ailəsinin mövcudluğu haqqında ilk elmi mənbə italyan Filippo Sossettinin 1585-ci ildə Hindistana səfəri zamanı aşkar etdiyi bəzi dil qohumluqları ilə bağlı yazdığı məktublardan götürülüb. O, bu məktublarda yazırdı ki, hinduların danışdığı dil latın və yunanların dillərinə oxşayır. Həmin dili F.Sossetti sanskrit (sanskrit) adlandırır [196, s. 104].

F.Bopp isə 1816-cı ildə çap etdirdiyi əsərində Hind-Avropa dillərinin genetik qohumluğunu geniş və ətraflı dil materialı əsasında sübut etməyə nail olur [53, s. 104].

Bu əsərdən sora F.Bopp 1833-cü ildən 1849-cu ilə qədər özünün şah əsəri olan sanskrit, zend, erməni, yunan, latın, litva və qədim slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasını yazdı: belə elmi əsərlərin və tədqiqat işlərinin yazılması Hind-Avropa dilinin tədqiqinin başlanğıcı hesab oluna bilər [42, s. 67].

XIX əsrin sonlarında Leipsiq Universitetində yeni məktəbin əsası qoyuldu və bu məktəb tezliklə məşhurlaşdı. Bu məktəbin əsasını qoyanlar tarixə “Gənc qrammatiklər” kimi daxil oldular. Onlar tarixiliyə çox böyük üstünlük verirdilər. Onlar tarixə əsaslanmayan dilçiliyi elm hesab etmirlər. G.Paul yazırdı: “bütün dilçilik tarixdir”.

Bir çox dünya alimləri belə düşünürlər ki, çoxlu dillər genetik cəhətdən qohumdur və müəyyən bir dil ailəsinə daxildir. Elə dillər qohum ola bilər ki, onların qrammatik quruluşunda və lüğət tərkibində tarixən oxşar cəhətlər tapmaq mümkün olsun. Müasir dövrdə dillər arasında oxşar cəhətləri tapmaq bizim üçün çox çətin, çünki tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, zaman keçdikcə dillər bir-birindən uzaqlaşmış, onlar həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən başqa-başqa dillərə çevrilmişdir [42, s. 67].

B.A.Serebrennikova görə, dil attraksiyası nəticələri müxtəlif formalarda: ayrı-ayrı sözlərin və sözdüzəldici şəkilçilərin alınmasında, qrammatik formaların oxşar mənalarına yiyələnməsində, ayrı-ayrı sintatik modellərin mənimsənilməsində və s. ifadə oluna bilər. Bu attraksiyanın dərəcəsi müxtəlif amillərdən asılı olaraq dəyişilə və oxşar hadisələr xəritələrdə heroqriflər şəklində əks etdirilə bilər.

H.Putnəm belə güman edir ki, səs strukturunun səviyyəsindən yuxarıda dilin yeganə əhəmiyyətli xüsusiyyətləri xüsusi adlara malik olması, qrammatikanın söylənən struktur komponentini imtina etməsi və onun vasitəsilə törənən cümlələri ixtisrar edən qaydaları mövcudluğudur [58, s. 107].

Ancaq ingilis alimi R.E.Keller göstərir ki, qədim german tayfalarından biri olan qotların dilində “ata” sözü “Vater” kimi deyil məhz “ata” kimi tələffüz olunmuşdur [134, s. 56].

Hind-Avropa dil ailəsi üç cəhətdən nəzərdən keçirilməlidir. Dilarxası (k, h), dilortası (k, g) və dodaq-dilarxası (g, h). Hind-Avropa dillərinin birində dilarxası ilə dilortası birlikdə işlənirsə, digərində dilarxası ilə dodaq-dilarxası işlənir [146, s. 67].

E.Agrikola və W.Fleisher maraqlı bir fakt qeyd edirdilər. Onlar göstərirlər ki, mumiylarla bağlı olan, yalnız xüsusi adlardan ibarət yazılardan tanınan bir xalq vardı. Bu xalq Etruskilər adlanırdı. Müəyyən olunub ki, onlar b.e.ə. III minillikdə Romada yaşamışlar. Orada göstərilir ki, onlar Troyadan Siciliyanı keçərək indiki Gaskalvya adlanan, əvvəllər isə Etrurisi adlanan ərazilərə gəlmişlər. Yuxarıda adını çəkdiyimiz mənbə onların dilini də hind-avropa dil ailəsinə daxil edir. Bu az inandırıcıdır, çünki Troyalıların türk tayfaları olması haqqında çoxlu elmi mənbələr vardır [42, s. 67; 53, s. 75].

R.E.Keller german dillərinin cədvəl şəklində müqayisəsini vermişdi. Həmin cədvəldə o göstərir ki, “Jah” sözü qədim alman dilinin “end” sözü ilə üst-üstə düşür. Biz bilirik ki, “End” sözü “son” və ya “yoxdu”, “qurtardı” kimi alman dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunur. Ancaq “Jah” sözü Azərbaycan dilindəki “yox” sözü ilə eyniyyət təşkil edir. “Fater” sözü “Vater” sözünə oxşadığı qədər “ata” sözünə də oxşayır [134, s. 56].

Bir maraqlı faktı da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, qot dilinin təsnifatı ilə məşğul olan alimlər, onu öz istədikləri kimi şərh etməyə çalışmışlar. Məs., yuxarıda R.F.Kellerin “Jah” sözünü “Ende” kimi şərh edilirdisə “Kleine Enzyklopedie” də həmin söz “auch” kimi şərh edilir [134, s. 56; 42, s. 106].

Ümumiyyətlə, dillərin qohumluğunu müəyyən etmək üçün qədim dilləri araşdırmaq lazımdır ki, insanları düşündürən müəyyən suallara cavab tapa biləsən. Dünyada dillər üzərində işləyən tədqiqatçıların çoxu çalışır ki, onların dilinin, xalqının daha qədim tarixə və daha böyük mədəniyyətə malik olduğunu sübut etsinlər. Bu isə tarixin təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Məsələn, deyə bilərik ki, insanlar ilk dəfə, yəni dünyada yaranmış ilk insan türk dilində danışmışdır. Çünki ilk yaranan kişinin adı “Adam”, qadının adı isə “Hava” olmuşdur. Amma belə bir fikir nə qədər doğrudur, bunu isbat edə bilərikmi?

R.F.Keller Hind-Avropa dillərinin qohumluğunu müəyyənləşdirmək üçün ulu Hind-Avropa dilini araşdırmağa və müqayisələr aparmağa çalışmışdır. O, yazır ki, belə oxşarlıqları biz müəyyən bir sıra şəklində yaza bilərik.

German dilində /a/, latın dilində /o/, qədim hindi dilində /o/, kelt dilində /a/, baltik german /a/, qədim slavyan dilində /o/, yunan dilində /o/ uyğun gəlir [134, s. 65].

Bir çox dilçilər kimi R.F.Keller də ağac nəzəriyyəsinə əsaslanaraq Hind-Avropa dil ailəsi ilə bağlı belə bir fikir irəli sürür və onu biz “a” ilə işarə edə bilərik. Bu “A” dili a, a₁, a₂, a₃, a₄ dialektlərindən ibarət olmuşdur. Bu dil ağacını biz əvvəlcədən axıra qədər sistemli şəkildə çəkə bilsəydik, bir dil ailəsinin inkişaf yolunu, mühitini göstərmiş olardıq.

Məlumdur ki, hər bir dil zaman-zaman qonşu xalqların dillərinin təsrinə məruz qalmış, yəni söz götürüb, söz vermişdir. Bu da a₁, a₂, a₃, a₄ dialektlərinin tədricən A₁,

A₂, A₃, A₄ dillərinə çevrilməsinə gətirib çıxarır. Bəzən bunlardan yalnız biri inkişaf edib ədəbi dilə çevrilir. Buna misal olaraq roman və ya german dillərini göstərə bilərik [134, s. 107].

Hind-Avropa dilində danışan ulu xalqın ilkin yaşadığı ərazilərin müəyyənləşdirilməsi dünyanın bir çox alimlərini düşündürən əsas məsələlərdən biridir. Alman alimləri belə hesab edirlər ki, Şimali Almaniya şərqə doğru, həmçinin Şotlandiya yarımadası ulu Hind-Avropa dilində danışan xalqın vətəni olmuşdur [134, s. 108].

Ulu Hind-Avropa dilinin vətəninə müəyyənləşdirilməsi çox çətin və vacib məsələ olduğunu F.Y.Veysəlli belə işıqlandırır: “Germanistikanın mühüm problemlərindən biri də hind-german tayfalarının vətəninə harada olmasını müəyyənləşdirməkdən ibarət olmuşdur” [29, s. 64; 42, s. 67].

Öncə belə güman edilirdi ki, hind-german dillərinin ulu vətəni Hindstandır. 1845-ci ildən başlayaraq linqvistik palentologiya elminin metodlarından istifadə edərək alimlər belə qənaətə gəldilər ki, Hind-Avropa dillərinin hər birinin malik olduğu ortaq mədəni sözlər ümumi ortaq irs yaradar ki, onlar artıq ulu dildə olmalı idi [40, s. 64].

Lakin sözlər bəzən bir-birindən mənaca elə uzaqlaşır ki, onların bir kökdən olduğunu isbat etmək çətin olur. Nəticə etibarını ilə ulu vətənin Asiya olması tezisi köhnəlməyə başlayır, baxmayaraq ki, toxar və het ölü dillərinin Ön Asiyada mövcudluğu məhz XX əsrdə sübut olundu.

XIX əsrin ortalarındakı hind-german dillərinin vətəninə Avropa olmasını müxtəlif metodlar, o cümlədən astroloji tədqiqatlarla sübut etməyə çalışırlar. Sadəcə olaraq tarix boyu onlar müxtəlif miqrasiya və yerdəyişmə nəticəsində başqa xalqlarla qaynayıb-qarıxmışlar. Ulu xalqın Skandinaviyadan boylandığını təsdiq edənlər çoxluq təşkil edir [139, s. 34].

Son tədqiqatların bəzisi hind-german tayfalarının ulu vətəninə Orta Avropa, digərləri isə Şərqi və Cənubi Avropa olduğunu hesab edirlər.

Lakin son məlumatlara görə hind-german ulu dilinin Avropada şimal dənizi, şərqdən Qafqaz, cənub-şərqdən isə Balkan yarımadası ərazisində olub, ancaq bu sərhədlər Aralıq dənizi sahillərində daim dəyişkən olub [139, s. 64].

Bəzi alimlər isə bir dilin ilkin vətəninə öyrənmək üçün bitkilərin, heyvanların, çayların, dənizlərin adlarının tədqiq edilməsini vacib bilirlər. Belə tədqiqat doğrudan da həqiqi tədqiqat olardı. Lakin hind-Avropa dil ailəsini müəyyənləşdirən alimlərin belə müqayisələri aparması ilə oxşarlıqlar tapması haqqında məlumatlara rast gəlməmişik [139, s. 124].

Belə tədqiqatların aparılmasının ən yaxşı yolu arxeoloji qazıntıların aparılmasıdır.

Alman alimi V.Şmidt qeyd edir ki, müasir alman dilinin həm qrammatikasında, həm də leksikasında qədim alman dilinin, həmçinin hind-german dilinin izləri duyulmaqdadır. Bunun ən yaxşı misalını qan qohumu olan xalqların dillərindən götürmək olar. Məsələn, “ata” sözü ingilis dilində /father/, niderland dilində /vader/, isveç dilində /fader/, alman dilində /vater/ kimi deyilir. Bu dillərə qohum olmayan italyan dilində /pater/ deyilir [194, s. 63].

Alimin dediklərinə əlavə kimi deyə bilərik ki, ərəb və fars dillərində “ata”ya /pəder/ deyilir. Bunu da yəqin bu dillərin bir dil ailəsinə daxil olmaları ilə izah etmək olar.

R.F.Keller rus alimi M.Qimbirtasa əsaslanaraq qeyd edir ki, Qara dəniz sahillərində, Volqa ətrafı ərazilərdə tapılmış kurqan və sərdabələr, şimali, orta və şərq Avropada tapılmış kurqan və sərdabələrlə eynidir. Bu kurqan və sərdabələr dəmir dövründən əvvəlki yüzilliklərin Avropa mədəniyyətinə aid edilir. M.Qimbitas qeyd edir ki, Avropada bu sərdabələrə Karpat dağlarında və Baltik dənizi sahillərində tapılıb (Baltik dənizinin qədim adı Terinq, sonralar kul-Balxaş olmuşdur) [134, s. 65]. Bu ərazilərdə IV-V əsrə qədər türk tayfalarının yaşadığını bütün qərb mənbələri isbat edir. Belə sərdabə və kurqanlar Azərbaycanın ərazisindən tapılmış və hələ də tapılmaqdadır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, bu kuran və sərdabələr german tayfalarına deyil, türk tayfalarına məxsusdur (hələ Krımda tapılmış skif kurqanlarını demədik).

Bəzi dilləri tədqiq edən alimlər sayları əsas götürərək onları müəyyən qruplara ayırmağa çalışmışlar. Məsələn, elə Hind-Avropa dilləri ailəsinin kentum və satem dillərinə bölünməsi də saylara əsaslanaraq aparılmışdır. Lakin bir çox elmi mənbələr

bu rəqəmlərin Hindistanda yarandığını, ərəblər tərəfindən onların bir qədər də təkmilləşdirildiyini və sonralar qərbdə yaşayan xalqlar tərəfindən qəbul edildiyini təsdiq edir [42, s. 124].

Danimarka alimi R.Rask və F.Bopp şimali german dillərini (Skandinaviya dilini) xüsusilə island dilini tədqiq edərkən müəyyən etdilər ki, german dilinin samitləri ilə Hind-Avropa dil ailəsinin samitləri arasında çox nəzərə çarpan uyğunluqlar var. Y.Qrimm german dilinin kipləşən samitlərinin müntəzəm dəyişmə-sini I german fonem dəyişməsi adlandırır. Əvvəllər, xüsusilə ingilis qrammatikləri bunu “Qrimm qanunu” adlandırırdılar.

F.Veysəlli isə german tayfalarının bölgüsünü 3 qrupa bölür: quzey, doğu və batı germanları. Həmin batı german tayfalarının dilindən sonralar ingilis, friz, alman və daç dilləri meydana gəlmişdir [17, s. 16].

Antik müəlliflərin məlumatına görə (Sezar, Plinya, Tasitus) qədim almanlar kiçik, bir-biri ilə iqtisadi və siyasi əlaqələri olmayan tayfalar halında yaşamışlar. Qərbdə ingvenlər, istonlar və germanlar, şimalda və şərqdə isə skandinaviyalılar və qotlar yaşayırdılar [42, s. 103].

Ulu german dilinə, daha ümumi german dillərinə məxsus olan mənbələrdən biri də run yazıları hesab olunur. V.Şmidt yazır ki, bu, gündəlik yazı üçün istifadə olunmuşdur. Qədim run yazıları 24 hərfdən, bir qədər müasir, şimalda isveçlər və angelsakslar tərəfindən istifadə olunmuş run yazıları isə 16, 28 və ya 33 hərfdən ibarət olmuşdur. İlk 6 hərf “Alphabet”, yəni əlifba mənasında “Fupak” adlanırdı. Qərbdə run yazıları yazılmış əşyalar Slovakiyada Negau adlanan yerdə dəmir dəbilqə tapılmışdır, Danimarkada qızıl buynuz üzərindən, Almaniyanın əvvəl Bulach, sonra isə Züriç adlandırılan şəhərdə qadın qəbirindən tapılmış yazılardır. Üzərində run yazıları olan mizraq isə Ukraynadan tapılmışdır [194, s. 94].

Bu yazıları oxumaq mümkün olmamışdır. F.Veysəlli göstərir ki, run yazılarını hər adam oxuya bilməmişdir. Oxumaq sirri açıb demək idi. İngiliscə “to read” (oxumaq), almanca “raten”, “erraten” (tapmaq) mənasında işlənir [29, s. 110].

Müəyyən edilmişdir ki, sadələşdirilmiş run yazılarından XX əsrin əvvəllərinə qədər isveç kəndlərində istifadə edilmişdir. V.Şmidt göstərir ki, mifoloji yazılar nəşə

yazmaq üçün deyil, dini ayinləri yerinə yetirmək üçün istifadə olunurdu. Onlar yazıların açılışını belə verirlər:

Vilhelm Şmidtə görə

ƒ - F	ƒ - P
∩ - U	ƒ - Z
P - T	ƒ - S
F - A	↑ - T
r - Q	B - B
< - K	M - E
X - G	ƒ - M
P - Ü	ƒ - İ
N - H	◇ - Ng
X - N	◇ - O
I - İ	◇ - D
√ - E	[194, s. 93]

Amma sözlərin açılışı verilərkən bu hərfləri doğru şərh etmirlər. Məsələn, bu kimi 1ƒ1↑1ƒ1∩1ƒ1 yazılmış bir yazını onlar belə şərh edirdilər. F/A/T/O/MIK^L verilmiş şərhə hərflərin açılışını müqayisə edərkən tamamilə başqa-başqa şeylərin alındığını görürük. Bu o deməkdir ki, bu yazıları oxuman doğrudan da, mümkün olmamışdır və onun hansı xalqa məxsus olduğunu da dəqiqləşdirmək çətindir. Bu mənbələri araşdırarkən maraqlı bir fakta rast gəldik [42, s. 92; 204, s. 61]. Onlar belə hesab edirlər ki, latın dilində german dilinə məxsus sözlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, /methy/ və /met/ sözünü götürürlər və göstəririlər bu hindu dilində /şirin içki/ mənasını, yunan dilində isə /çaxır/ mənasını verir. Onu rus dilində olan “balla”, yəni “méd” sözü ilə müqayisə edirlər, bu isə şirin içki demək deyil, ancaq türk dillərində /mey, içki, çaxır/ mənasını verən söz var. Bəlkə də tədqiqatçılar həmin sözün türk dili ilə müqayisəsini aparmamışlar.

Lakin bəzi mənbələr run yazılarının türk tayfalarına məxsus olduğunu etiraf etmişdir. Məsələn, F.Veysəlli göstərir ki, K.Vaynhold (1956) sübut elədi ki, run yazıları germanlara miladi təqviminin əvvəllərində İtaliyanın şimalında yaşamış,

sonralar məhv olmuş türk mənşəli etrukslardan keçib, sonra da bütün germanlarda geniş yayılıb [29, s. 42].

Alman dilinin kiçik ensiklopediyasında run yazılarının keltlərin “Ogam” yazılarına oxşarlığı göstərilir. Rune qədim qot dilindəki rüna sözünə oxşayır. Bu sözün mənası isə “sehirli”, “cadugər” deməkdir. Yazıların soldan sağa, yoxsa sağdan sola və ya yuxarıdan aşağı oxunduğu məlum deyil. Bu yazıları tədqiq edən alimlər belə hesab edirlər ki, bu yazıları eyni zamanda həm sola, həm sağa, həm də yuxarıdan aşağı yazılmışlar. Ona görə də onları oxumaq mümkün deyil. Alman torpaqlarında, yəni german dilində danışan xalqların həyatından bu yazı xristianlığın yayılması ilə sıxışdırılır. Latın yazıları, əlifbası və dili hər yerdə hökm sürməyə başlayır [42, s. 99].

Bir neçə doğu german tayfalarından (vandallar, burqundlar və s.) yalnız qotların yazılı abidəsi qalmışdır [104, s. 24].

Qot əlyazmaları xüsusi hərflərlə yazılmışdır. Bu yazıların ilk dəfə kilsə tarixçisi Vulfila tərəfindən V əsrdə yazıldığı müəyyən edilmişdir. Vulfila “incili” qot dilində tərcümə etmək istəmişdi. Lakin bunun üçün hərflər lazım idi. O, run yazılarını olduğu kimi götürə bilməzdi, çünki onlar büt-pərəstliyə xidmət edirdi. Buna görə də Vulfila yunan, run və latın hərflərindən istifadə edərək qot şrifflərini hazırladı və onları “Unziale” adlandırdı. Bu əlyazma “Godex Argenteus” adlanır və İsveçrənin Uppsala şəhərində saxlanılır [139, s. 62].

Qot tayfaları iki qrupa bölünürdü: qərbi qotlar və şərq qotlar.

Şərqi qotlar Krıma qədər gəlib çatmışdır. XVII əsrdə Konstantinopolda (indiki İstanbulda) diplomat işləmiş Bubek burada Krım qotlarının yaşaması haqqında məlumat verir. O, göstərir ki, onlar hər il sultana bac-xərac verirmişlər. Bubek qot dilində çoxlu türk sözünün olduğunu müəyyənləşdirmişdi. O, təqribən 96 söz tapmışdı. Sonralar həmin Krım qotları yerli türk tayfaları ilə qaynayıb-qarıxmışlar [42, s. 94].

Ümumiyyətlə, görünür qot tayfaları türklərlə çox yaxın qonşu olmuş, söz verib söz götürmüşlər. Mənbələrdə verilmiş qot dilinin sözləri arasında türk mənşəli sözlərə çox rast gəlmək olur. Məs., “atta” - ata, “joch” - yox, “ana” - ana və s.

W.Şmidt isə göstərir ki, xalqların köç etdiyi dövrlərdə Varlger adlanan tayfalar rus çöllərindən keçərək gəlib Normandiyaya və Sicilya adalarına çatmışlar [204, s. 61].

S.Sonderegger göstərir ki, qot tayfaları IV əsrin ortalarında Qara dənizin sahillərinə və cənubi Rusiyaya gəlmişlər. Onların bu əraziləri tutmaları haqqında qəhrəmanlıq nəğmələri yaranmışdır [196, s. 58].

375-ci ildə isə hunların hücumu nəticəsində onların hakimiyyəti sükuta uğrayır.

Həmin mənbənin 61-ci səhifəsində Türingiyəlilər haqqında danışılır ki, onların kökündə “Warner” tayfası dururmuş və onların Xəzər dənizi sahillərindən gəlmiş olduğu ehtimal olunur [196, s. 61].

Artıq eradan əvvəl I əsrdə və eranın I əsridə Rayn sahillərini və indiki Avstriyanı romalılar zəbt etmişdilər. Toytoburger döyüşündə (Vestfalen) Arminusun rəhbərliyi altında germanlar romalıların şimalda yürüşünün qarşısını aldılar (miladın 9-cu ilində). Eranın IV-V əsrlərində germanlar romalıları sıxışdıraraq, bavarlar, şvablar və almanlar artıq bugünkü güney Almaniya və İsveçrəni tutdular.

Xalqların bir yerdən başqa yerlərə axaraq yeni-yeni ərazilərdə məskunlaşmağa başladığı bir vaxtda onların dilləri də qarışıq bir formada olur.

S.Sonderegger göstərir ki, bu vaxt latın dili, xalqı dili, qonşu xalqların dilləri qarışıq bir şəkildə idi [196, s. 66].

Dilçilər belə hesab edirdilər ki, VI əsrdə baş vermiş yuxarı alman fonem dəyişmələri alman dilinin təməl daşını qoyur. Lakin, əlbəttə, bunu təsdiq edən heç bir fakt yoxdur.

Y.Veisqerber və Th.Frinqs belə hesab edirlər ki, “deutsch” sözü VII əsrdə “theudise” və ya “theoduse” olmuşdur. Bu qədim alman dilində “thiot” /a/ “Volk” yəni xalq deməkdir. Bu söz VIII əsrə qədər latın dilindən alındığı formada “theodicus” kimi qalmışdır. Lakin IX əsrdən başlayaraq qərbi frenklilər bu sözü “dintise” kimi işlətməyə başladılar.

H.Egger göstərir ki, 2000 il əvvəl latın mənbələrində bir alman mətnində bu söz işlədilmişdir. 796-cı ildə keşiş Vuntins Georq fon Ostia II iclasda o birinci mühazi-

rəni latın dilində deyil xalqın başa düşəcəyi dildə oxumağa məsləhət görür. Bu cümlədə o, ilk dəfə “theidisce” sözünü işlətməmişdir [104, s. 92].

H.Egger isbat etməyə çalışır ki, həmin məndəki söz alman dilində işlənir. Çünki həmin keşif əslən alman olmuşdur. Böyük Karl isə bu sözü 813-cü ildə işlətməmişdir.

S.Sonderegger isə həmin sözün tarixən necə dəyişdiyini cədvəl şəklində belə göstərir (cədvəl 1) [196, s. 42].

Cədvəl 1.1

	Lautform	Sprachgeschichtliche Erklärungen
vorahd	peuousk Adi. Zu peoda f. “Stamm, Volk”	i - dan əvvəl eu, ao-dan əvvəl eo
ahd	thiustisk, dintisk Adj. thiota diotaf. thiot, diot Stamm, Volk	i-dən əvvəl in, a-dan əvvəl io p(th) > d (9 Jh.), d > t (9 Jh.)
spätahd	diutisk, in diutiscin	by = e ⁻ ozvx/ by > e ⁻ (10,11 Jh.)
frühmhd	diutisch tiutisch	sk > sch (12 Jh.)
mhd	dudesch, dutsch, dusch	“in” əvəzinə “u”
früh nhd	deutsch teutsch	diftonqlaşma dövrü u ⁻ eu
jung nhd	Deutsch	/t/ səsi alman dili normalalarına görə /d/ səsinə keçib [196, s. 42]

idg. d b > germ (ð > d > ahd) dhur, dhura ður - ðor ahd tor nhd For ahd pturi nhd Türe (qapılar).

idg gh - gh > gerhg (>g) ghans > gocns ahd gans nhd Gans, ghostis “f.n.h.d” > gostiz nhd gost, Gast.

u.r.g guh > germ gu (> gw>g) sengyh - otönen > singu - a got siggwan, ahd singan nhd singen (mahnı oxumaq), guhut “kamf” (mübarizə) gunp ahd gunafāno “Kriegsfahne” (döyüş bayrağı), “gunormos” heip (kömək) warm > warmaz ahd morm nhd warm (iş).

S.Sonderegger “german” sözündə mənşəyini araşdırır. O, göstərir ki, bu sözün kökü got dilində bir addan german - gabis və ya Germ, German sözündən götürülmüşdür. Sözün kökü ger.-n, ger-m, sevmək kimi tərcümə olunur. Belcika variatında isə sözün kökündəki germ – “schreien” – “qışqırmaq” mənasını daşıyır, illur dilində isə şəxs adından goturulmuş “guber-m” “warm” - isti mənasını verir. Lakin bu söz bir yerin adı kimi romalılardan gəlmişdir [196, s. 78].

Professor F.Veysəlli qeyd edir ki, alman dilinin tarixi 3 dövrə bölünür.

1. Qədim alman dili dövrü (q. a.d.): VIII-XI əsrlər.
2. Orta alman dili dövrü (o.o.d.): XIV əsrlər.

3. Yeni alman dili dövrü (y.a.d.): XIV əsrdən hal-hazır qədərki dövr [29, s. 136].

S.Sonderegger də alman dilinin tarixini üç dövrə bölür və hind-avropa dilləri ailəsini və onların içərisində alman dilinin yerini cədvəldə belə göstərir.

Cədvəl 1.2

Keltisch	Italisch	Germanisch	Illyrisch	Grieditisch	Hethitisch	Lykisch	Phrygisch	Todtorisch	Baltisch	Slavisch	Albanis	Throkisch	Pelogisch	Armenisch	Iranisch	Indisch	
Kenrtum sprachen								Satem sprachen									
Germanische sproche																	
Nordgerm					Süd-oder					Westgermonish					Ostergm. (ölü dillər)		
Westnard		Ostnordisch			Nordssegen inqwaeonisch		Rein weser ger istwalonisch			Elbgermanish (Hermionisch)			Burgundisch	Gotisch	Wandolisch		
Islandisch	Färöisch	Norwegisch	Pänisch	Schwedisch	Gutmisch	Angelsadisch	Englisch	Friesisch	Niederlandisch	Niederdeutsch	Frankisch	Mitteldentsch	Hochdeutsch	Almanisa	Bairisch	Langobaid (ölü dil)	Oberdeutsch
Westgatisch		Ostgotisch			Krimgotisch												

[196, s. 71].

I. Yeni qədim alman dili II əsrə qədərki dövrü alman dili tarixinin birinci layı adlandırır və həmin dövrün əsas xüsusiyyətlərini belə xarakterizə edir.

1. Alman dilinin əmələ gəlməsi və xristianlığın bərqərar olması.
2. Latın yazılı dilin nümunəsində müxtəlif ədəbi dil nümunələrinin meydana gəlməsi.

3. Latın dilində yazılmış mətnlərin tərcümə olunması.

4. Dialektlərin və ya qarışıq dialektlərin kilsə yazılı dilin ənənələri ilə bağlılığı.

II. Orta alman dili dövrü (11-15 Jh):

1. Ədəbiyyatın yeni növlərinin meydana gəlməsi.

2. Həsr sahəsində almanlaşma prosesinin inkişaf etməsi.

3. Ədəbi əsərlər xalq danışığı dilində yazılırdı.

4. Tanınmış yazı mərkəzləri və müəlliflər meydana çıxırdı.

5. Ərazi yazılı ədəbiyyatda və dəftərxana yazılarında dialekt xüsusiyyətlərindən çəkilməsi.

6. Xalq dilinin nəzərə alınaraq tərcümə formalarının möhkəmlənməsi.

III. Yeni alman dili dövrü (15 əsrdən indiyə qədər):

1. Alman ədəbi dilinin ədəbiyyatda öz əksini tapması və qrammatik və orfoqrafik cəhətdən normaya düşməsi.

2. Kilsə yazılarının hökumət işlərinin və qanunların yazılışında alman dilindən istifadənin güclənməsi.

3. Xarici mətnlərin alman dilinə tərcümə edilməsi.

4. Yazının geniş şəkildə inkişafı.

5. XVIII əsrdən başlayaraq xüsusi dialekt ədəbiyyatının əmələ gəlməsi.

6. Kitab nəşri və kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı ilə danışıq əlaqələrinin genişlənməsi.

7. Yazıya və bədii ədəbiyyata adi danışıq dilinin təsiri [196, s. 21].

Bu yuxarıda yazılanlarımızın hamısını Hügo Mozer piramida şəklində belə vermişdir [42, s. 148].

qədim və orta alman dili

q.a.d. yazı dili

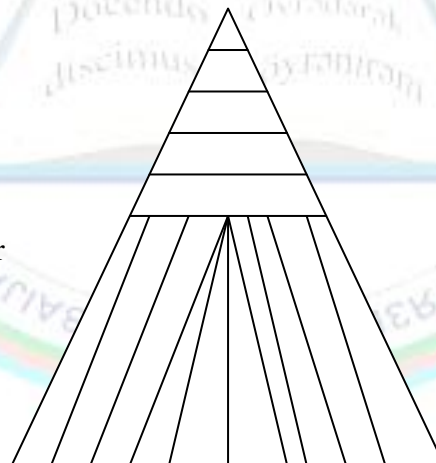
or. a.d. ədəbi dili

dəyişmələri və xüsusi dillər

xalq dili

ərazi dialektləri

sənət, ixtisas dili

yeni ədəbi alman dili

müasir yazılı və ya ədəbi dil

ərazi xüsusiyyətlərini özündə

əks etdirən adi danışıq dili

xalq dili

dialektlər, məhəllə danışıq dili

ixtisas dili

Şək. 1.1

Alman dili dövrələşdikcə fonetik, qrammatik və leksik laylarında baş verən dəyişiklikləri işləmək maraqlı olardı.

Bu dil dövrləri zamanı baş verən dəyişiklikləri nəzərdən keçirməmişdən əvvəl yuxarı alman dili ilə aşağı alman dili dövr arasında sərhədləri aydınlaşdıraq. Bunu bir

çox alimlər müxtəlif şəkildə göstərmişdir. Məsələn, F.V.Veysəllinin “Alman dilinin fonetikasi” kitabında bu sərhədləri belə ifadə edir. Aachen - Benrath - Kossel - Magdeburq - Frankfurt an der Oder [5, s. 36].

W.Şmidt isə onu belə bölür. O, göstərirki, bu bölgü Krefelddən başlanır, oradan keçir Rainin Ürdingen adlanan sahəsinə, sonra isə Vupper - Rothaargebirge - Mündung der Schwar - Jen Elster - Spreemeşəsinin şimal sahələrinə qədər uzanıb gedir [204, s. 61].

Qədim dövr alman dili dövrü: Qədim alman dili dövrü üçün əsas xarakterik olan 2-ci alman səsdəyişməsidir. 1 - german səsdəyişməsi xristianlıqdan əvvəl I əsrdə baş vermişdisə bu V-VIII-IX əsrlərdə alman dilində baş verir.

Onu belə cədvəl şəklində versək daha yaxşı olar.

Cədvəl 1.3

	5-6 əsr	6-7 əsr	7-8 əsr
t, p, k →	ss/s	ff/f	Ch
	↓	↓	↓
	söz ortasında	söz sonunda	saitlərdən sonra
	z / tz	Pf	k / ch / ck (kx)
	↓		
	sözün əvvəlində		
d / b/ g →	T	P	k - isə yalnız yuxarı alman dili
	↓		üçün xarakterik idi.
	8-9 əsr		

Bunu misallarla belə ifadə edə bilərik.

5-6 əsr - ff. t > ʒ ʒ. ʒ.germ.etan>ahd. ēʒʒan “essen” (yemək)

germ. letan > ahd lāzan nhd. “lassen” (elətdirmək)

gam. bwata > ahd (b) waʒ (m-rk) wat nhd. was. (nə)

6-7 əsr - ff. p>ff.f germ.opana>ahd offan nhd offen (açıq)

gemn.slepan>ahd slāfan nhd. schlafen (yatmaq)

germ. Skipa>ahd skif nhd schiff. (gəmi)

7-8 əsr - k > hh,h germ. makön>ahd mahhön nhd machen (etmək)

germ. taikn>ahd zeihhan nhd. zeichen (işarə)

germ. ik >ahd ih nhd ich (mən)

d, b, g > t, p, k isə ən çox yuxarı alman dili üçün xüsusilə Bavariya dialekti üçün xarakterik idi. Məsələn, dahter (germ.) bair. tohter germ. fadar bair, fater, germ. bin - ðan, bair phintan. və s.

Bu zaman monophthonlaşma hadisəsi baş verir:

germ ou > e (yalnız r, h, w-nın qarşısında)

ahd. meist, am meisten ancaq me, “mehr” (sifətin müqayisə dərəcəsi çox)

germ ou > o (yalnız dilönlərin qarşısında d, t, s, z, n, r, l və germ. h qarşısında)

ahd ouga “Auge” (göz) öra “Ohr” əvvəllər anso. (qulaq)

Diftonlaşma hadisəsi baş verir.

germ ē₂ > ei (got hēr, ahd hear, hiar hier nhd “hier” - burada)

germ ō > uo (got. germ bōpar, ahd bruoder nhd “Bruder” - qardaş)

Umlantum qəbul edilməsi.

a > e (ä) ahd faran “fahren” ancaq ferit, er fāhrt (III şəxsin təkində gedir); ahd gast „Gast“ (qonaqlar) ancaq gēsti „Gäste” ahd mahtig ancaq mhd māhtec “mächtig” - güclü

ā > æ ahd māri. aber. mhd mære “Erzählung” – nağıl, hekayə

ū > in (deyilərkən uzun „ü“ kimi deyilir)

u > ü ahd kassen (germ kussjan) ancaq mhd. küssen – öpmək

ō > oe (deyilərkən uzun „ö“ kimi tələffüz olunur) ahd skōni ancaq mhd. schoene „schöne“ – gözəl

ou > öu ahd loufti aber mhd löufet nhd „er läuft“ o qaçır

uo > üe ahd. guoti. ancaq mhd güete nhd Güte – yaxşılıq [204, s. 64].

Qrammatik dəyişikliklər: işarə əvəzlilikləri dir, din, dağ uhd-da həm müəyyən artıql kimi; həm də nisbi əvəzliliklər kimi istifadə olunurdu. Qeyri-müəyyən Artk saydan yaranmışdı „ein“ sözündən. Futur əvvəllər yəni q.a.d. sollen, wollen, müssen modal felləri ilə düzəlirdi. Məslən, (ih scal lisan) ich werde lesen (mən oxuyacağam). İsimlərin hallanması ilə X əsrə qədər „Instrumental“ halı da istifadə olunurdu.

Q.a.d. dövründə alman dilində bədii əsərlər də yazılmışdır. Məsələn, Notker Yabeo (o Gollen şəhərindən idi) əsərləri bu dövrdə yazılmışdı.

Bu dövrü xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlər bunlardır:

-sonuncu Orfhogrophik xüsusiyyətlərin baş verməsi;

-sait fonemlərinin Umlaut qəbul etməyə davam etməsi $\bar{a}>\ddot{a}$, $\bar{o}>\ddot{o}$, $\bar{u}>\ddot{u}$, $ou>\ddot{ou}$, $uo>\ddot{ue}$;

-diftonqlaşma hadisəsinin davam etməsi. $\bar{i}>ei$; $\bar{u}>ou$; $\bar{u}_1 (= \bar{u})>\ddot{au}$ bu hal xüsusilə cənub şərq yuxarı alman dili (Südostoberdeutschen) və şərq orta alman dilində baş verir (Ostmitteldeutschen);

-monofonqlaşma hadisəsi də davam edir. $ie>i$, $uo>\bar{u}$, $ue>\bar{u}$ bu isə orta alman dili üçün xarakterikdir;

-yeni sintakti formaların nəzərdən keçirilməsi, xüsusilə zaman sistemində baş verir;

- bu zaman fransız dilindən alman dilinə güclü axın olur;

-yuxarı alman dilinin ədəbi dili kimi formalaşması - yeni dəftərxana və sənət dilinin formalaşması, bu vaxt dialektlər bu dillərdə öz əksini tapırdı.

Orta alman dili dövründə vurğu sadə sözlərdə kök saitinin üzərinə düşürdü. M. froude, lebendic və s.

Orta alman dili dövründə felin III şəxsi vardı: tək və cəmi, iki zaman forması Präsens və Präteritum, felin üç forması vardı (Modi): İndikativ, Konjuntiv və Imperativ, bir Genus, verbi Aktiv.

Fellər qüvvətli və zəif fellərə bölünürdü. III əsas forması vardı. Meselen; hälfen - half - hulfen.

“Sein” felinin bu dövrdə şəxsə görə necə dəyişdiyini nəzərdən keçirmək maraqlı olardı.

	Sin	
	Prän indikativ	Prän. Konj.
Sg	1 bin	si alem sigk
	2 bist md. Bis	sist.-est
	3 ist md. Is	si-e
Pl.	1 sind sin md sint	sin – en
	2 birt. Sit	sit. – et
	3 sint. md sin	sin – en

Qədim alman dili dövründə 16 sait fonem vardısı orta alman dili dövründə 24 sait fonemi oldu.

monoftonqlar

i, ü, u, ī, ū, ū

e, ö, o, ē

Diftonqlar

(iu), ie, üe, uo

ö, õ, ei, öu, ou, å, a, oe, ā

Qədim alman dili dövrü samitləri:

/p/, /f/, /b/, /pf/, /t/, /d/, /s/, /z/, /ch/, /k/, /g/, /h/, /w/, /m/, /n/, /l/, /r/, /j/

Orta alman dili dövrünün samitləri:

/p/, /b/, /pf/, /t/, /z/, /d/, /s/, / /, /k/, /g/, /ch/, /h/, /w/, /j/, /m/, /n/, /l/, /r/, /sch/, /sx/

və ya /sk/

Orta alman dilində +ā, +jā, wā, ō, jo, wō, ī, ū [204, s. 66]

		Kişi cinsi			
		a-köklü	ja-köklü	wa-Stömme	i - kök isim
		isimlərin hal-sı	isimlərin hal-sı	saiti	
sg.	Nom.	Daga Tagu	herd/j/a	See	Gosti
	Gon.	tac	Hirte	Se	Gait
	Dat.	tages	hirtes	Serves	Gast
	Akk.	tage	Hirte	Serwe	Gastes
Pl	Nom.	tac	Hirte	Se	Gesste
	Gon.	tage	Hirte	Sewe	Gost
	Dat.	tagen	hirten	Sewe	Geste
	Akk.	tage	Hirte	Sewen	Geste

Bu dövr yazılı abidələri ilə də seçilən bir dövrüdür. Bu dövrdə yazılan yazılı abidələr danışiq dilindən çox fərqlənirdi. Çünki onlar yazı normalarını yaxşı bilmirdi və latın dilindən almış qrammatik qaydaları alman dilinə tətbiq etməkdə çətinlik çəkirdilər.

Lakin X əsrdə “Paris danışiq dili” adlı kitabça buraxıldı. Bu kitabçada romanlarda istifadə olunan sözlər və cümlələrdən istifadə olunmamışdı. Burada sözlər və cümlələr necə danışılırdısa eləcə də yazılmışdı. Bundan sonra Fulda

kilsəsində yazılan kitablar bu üslubda yazılmağa başladı. Bu kitablar əsasən Bavariya dialektində və cənubi-frank dialektində yazılmışdır.

Bavariya dialekti yazılı abidələri ilə tanınan dialektlərdən biridir. Eramızın 770-ci ilində Freizigde Bişof Arbea-nın rəhbərliyi ilə ilk latın-alman lüğəti buraxıldı və bu lüğət “Abrogans” adlanırdı və Bavariya dialektində yazılmışdı. Bavariya dialektində yazılmış (VIII-IX əsrlərdə) abidələrin çoxu alman dialeklərinə tərcümə olunmuşdur. Lakin bu dialektə yazılmış çoxlu abidələr qorunub saxlanmışdır. Məsələn, “Muspilli”, “Hildebrandslid” və s. Hildebrandslid-ın ilkin variantı. Bavariya dialektində yazılmış, sonralar sakson dialektinə köçürülmüşdür [42, s. 106].

Aleman dialekti ən çox yazılı abidələri olan dialektidir. Xüsusi seçilən abidələrdən biri “Benediktinnerreger”dir. Bu cəmiyyət (daxilində) içərisində kilsə qanunları kimi tərcümə olunur. Bir az sonra isə “Murbacher Hymmer” toplu şəkildə tərcümə olunur. Bir sıra fəlsəfi əsərlər də bu dilə tərcümə olunurdu. Məsələn, Aristotelin “Morcionus Capella” əsəri bu fəlsəfi elimlərin ensiklopediyası hesab olunurdu [42, s. 109].

Frenk dialektində çoxlu yazılı abidələr var. Məsələn, “Totian”, “Jundwigsleid”, “Merseburger Joubersarüche”, “Isidor”, “Trierer Caputulore” və b. Sakson dialekti böyük ərazini əhatə etməsinə baxmayaraq bu dialektə çox az yazılı abidələr qalmışdır. Bu dialektə yazılmış ən tanınmış yazılı abidə “Hehand”dır. Bu kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci hissənin əsl vətəninə müəyyənləşdirmək çətindir. İkinci hissə isə tamamilə sakson dialektində yazılmışdır [42, s. 112].

Orta alman dili dövründə V.Şmidt dialektləri bu şəkildə xarakterizə etmişdi. Yuxarı alman dili dialektləri:

a) aleman

1) cənub və ya yuxarı aleman dialekti, bugünkü İsveçrənin cənubundakı dialekt.

2) aşağı aleman dialekti və ya yuxarı Rayn dialekt. Elsasda, Cənubi Baden-Württembergdə və Vorarlbergdə danışılan dialekt.

3) Şimali aleman dialekti və ya swab dialekti. Vürtembergdə və Bavariyanın Şwab adlanan ərazilərində danışılan dialekti.

b) Bavariya dialekti

1) şimali Bavariya dialekti. Nurnberg ərazilərinə qədər.

2) orta Bavariya dialekti. Aşağı və yuxarı Bavariyada, yuxarı və aşağı Avstriyada danisilan dialekt.

3) cənubi Bavariya dialekti. Tirol, Kerntendə və Steinmarkda danışılır.

Aşağı aleman dialektləri:

d) orta qərb aleman dialektləri

1) orta frenk dialekti. Rainda Düsseldorfda, Trirdə və ətrafda danışılır.

2. raynfrank dialekti. Rainin cənubunda, Gotringen alman dilində danışılan hissəsində, Hessendə və s. yerlərdə.

b) Şərqi orta alman dili.

1. Türing dialekti.

2. yuxarı sakson dialekti [204, s. 234].

Yeni alman dili: Yeni alman dili dövrü alman dilinin tam formalaşdığı bir dövrdür. Lakin bu dövrdə də alman dili dialektlərdən tamamilə təmizlənmiş bir dil deyil. Bir çox dilçilər bu dövrün dialektlərin müxtəlif formada təsnif etmişlər.

Onlardan biri də Vilhelm Şmidt. O yeni alman dili dövrünün dialektlərini belə təsnif edir.

Yuxarı alman dili:

1. Aleman dialekti.

2. Bavariya - Avstriya dialekti.

3. Şərqi frenk dialekti.

Aşağı və ya Orta alman dili dialektləri.

1. Qərb və orta alman dili dialektləri.

a) Rain-frenk dialektləri.

b) Orta-frenk dialekti (Moselfrenkdialekti və Riqnar dialekti).

2. Orta şərq dialekti

a) Bönn dialekti

b) Türingiya dialekti

c) Sakson dialekti

d) Lansitiş və Sleviz dialekti

e) Yuxarı Prusiya dialekti [204, s. 241].

Başqa bir mənbə, yəni A.Bax müasir alman dili dialektlərinin təsnifatını belə verir.

I. Aşağı alman dialektləri.

- 1) Friz dialekti
- 2) Aşağı frenk dialekti
- 3) Aşağı sakson dialekti.

II. Orta alman dialektləri.

- 1) Orta frenk dialekti
 - a) ripuar dialekti
 - b) mözel frank dialekti
- 2) Rain -frenk dialekti.

III. Cənub - alman dialektləri.

- 1) Cənubi -frenk dialekti
 - a) Cənub frenk dialekti
 - b) Şərqi frenk dialekti
- 2) Alman dialekti.
 - a) Şvab dialekti.
 - b) Aşağı alman dialekti.
 - v) Yuxarı alman dialekti.

III. Bavariya dialekti [25, s. 59].

Orta alman dili dövründə olduğu kimi yeni alman dili dövrünün başlanğıcında yazılar əl ilə yazılırdı. Sonralar yeni çap maşınları meydana çıxmışdı. Hər bir dialektin ayrıca çap maşını və ya çap mərkəzi vardı. Məsələn, Bavariya - Avstriya dialekti üçün İngolstadt, Vyana, Svab dialekti üçün Ulm, Tübingen; aleman dialekti üçün Bazel, Strasburq, Tsürük; şərqli frenk dialekti üçün Nürnberg, Bamberg, Würzburgda mərkəzləri vardır.

Yeni dövrü alman dili orta dövrü alman dilindən çox fərqlənən bir dövrdür. O, həm leksik, həm fonetik, həm də qrammatik cəhətdən yeni alman dili orta alman dili

dövründən fərqlənir. Məsələn, or.al.d. quam ye. a.d. kam (impf. kommen) künig – y.a.d. könig (şah).

Oberdeutsch-in yuxarı alman dili dialektlərindən olan Bavariya və aleman dialektləri nisbətən bir-birindən ayrıldılar. Swab dialektində danışan Augsburglular Bavariya dialektində danışmağa başlayıblar.

Köln ətrafında danışılan Ripuar dialekti xüsusilə seçilir. Belə ki, bu dialektde danışanların çoxu aşağı alman dilində və ya Niderlandda danışan dildə danışirlar. Şərqi-orta-almaniyada intensiv olaraq Şərqi-frenk və Bavariya dialektinə axın var. Lakin şərqi-frenk dialekti üçün o qədər də xarakterik cəhətlər tapmaq mümkün deyil. Bavariya dialektində isə bunları istənilən qədər tapmaq olur.

Yeni alman dili dövründə 17 sait (14 monoftonq və 3 diftonq) və 23 samit formalaşır.

Cədvəl 1.4

monoftonqlar / diftonqlar		
saitlər		samitlər
i:	ɪ	ae
y:	ö	b , p , v , f , pf , m , d , t , r , s , s , ts ,
e:	ɛ	ts , n , s , c
Ø:	æ	g , k , x , o
u:	ʊ	i
o:	ɔ	r
	ɔd	n

İsimplərin böyük yazılması hadisəsinə nə q.a.d-da, nə də o.a.d-də rast gəlmək mümkün deyil. XVI əsrdən sonra isə isimplərin böyük hərflə yazılması hadisəsinə rast gəlmək olur. Lakin bu XVII əsrə qədər bir qayda şəklinə düşməmişdi. XVII əsrdən isimplərin böyük hərflə yazılması qanun şəklinə düşdü.

Durğu işarələri də bu dövrdə inkişaf edir. XVI əsrin ortalarında nöqtə (Punkt) vardı, istifadə olunurdu, vergül (Koma) o vaxt elə “Virgel” adlanırdı |-| ilə işarə olunurdu.

Sual işarəsi, nida işarəsi və qoşa nöqtə isə XVII əsrdən işlənməyə başlanmışdır.

Yeni alman dili dövründə monoftonqlar /i, u, ū/, diftonqlar /ae, ao, oi/ keçdi. Məsələn, q.a.d. jit > n.h.d. Jeit; o.a.d. mons > nhd Maus (siçan) mhd nin > nhd neun

(doqquz): q.a.d. min y.a.d. main (əsas), q.a.d. ninwez > n.h.d. neues (təzə); a.h.d. nous > n.h.d. haus (ev).

Bu dövrdə /au/, /uo/, /üe/ diftonqları yeni alman dili dövründə /i/, /u:/, /ü:/-yə çevrildi. Məsələn, o.a.d. “lieb” > y.a.d. “lib”, “lieb” (sevgi), o.a.d. “süeze” > y.a.d. “süß”, o.a.d. “lügen”, guoten, brüder > y.a.d. “liebe, gute, Brüder”.

Yeni alman dili dövründə samit səslərinin də dəyişildiyini müşahidə edirik. Xüsusilə partlayışlı səslər və afrikatlar orta alman dili dövründə normalaşmağa başlanmışdısa, y.a.d.-də tam formalaşdı. Bu dövrdə samit səs sisteminə təsir edən vacib amillərdən biri də ölkənin müxtəlif ərazilərində səsdəyişmələrinin olması idi.

Orta alman dilində olan kipləşən - partlayışlı səslər y.a.d. novlulara keçdi. Yazılı dil və şifahi nitq arasında fərq azalırdı. Bütün bu dəyişiklikləri V. Smidt cədvəllə belə göstərir.

o.a.d. “helfen, hilfe, half, hulfen, gehlfen”

y.a.d. “helfen, helfe, half, halfen, gehlofen” – kömək etmək

o.a.d. ich biuge – du biugest, er biuget, wir biegen (əyilmək)

y.a.d. “ich biege” – “du biegt” – “er biegt”, “wir biegen” [204, s. 106].

W.König o.a.d. ilə y.a.d. arasındakı fərqləri aşağıdakı cədvəldəki kimi verir.

Cədvəl 1.5

o.a.d.			y.a.d.	
kişi c.	orta c.	qadin c.	kişi c. – orta c.	qadin c.
— [∅] engel	— [∅] wort	— [∅] gebe	— [∅] Engel	Limmer
— ^e tage	—	— ^e zite	— ^e Tage	Jahre
u (+ - e) epfel/geste	—	u + — e Krefte	n (+ - e) Vater-Gäste	1 1 Klöster/Flope
—	(u+) ^{-er} rinder/ bleter	—	(u+) ^{-er} Leiber/Männer	Rinder/Wato
— ⁿ boten	— ⁿ herzen	— ⁿ Lungen	-(e) n Bomern/Strahlen /Angen /Hazen	2 Wochen/Frauen
—	—	—	— ^s Vatis	Hochs
u = Umlaut () aradan çıxma bilən elementlər — [∅] şəkilçisiz			+ 1.2. Bir və ya bir neçə misallarına rast gəlmək mümkündür	

S.Sonderegger isə bu dəyişiklikləri belə yekunlaşdırır:

Cədvəl 1.6

Q.a.d.		11. 3 Tək		3 Cəm
Tiplər	-	1-5.5.	1 greif (ei)	griffun (i)
			2 deh (ê)	digun (i)
			boug (ou)	bugun (u)
			3 zöh (o)	zugun (u)
			4 bant (a)	buntun (u)
			nam (a)	nâmun (â)
gab (a)	gâlun (â)			
o.a.d.	-	1-5	1 greif (ei)	griffen (i)
			2 dêch (ê)	digen (i)
			3 bouc (ou)	bugen (u)
			4 zôch (ô)	zugen (u)
			5 bant (a)	bunden (u)
			nam (a)	nâmen (â)
gap (a)	gâben (â)			
y.a.d.	-	1-5	1 griff (i)	griffen (i)
			2 gedich (i)	gedichen (i)
			3 bog/zog (ō)	bogen/zogen (ō)
			4 soff (o)	soffen (o)
			5 band (a)	banden (a)
			nahm (ā)	nahmen (ā)
gab (ā)	gaben (ā) [196, s. 41]			

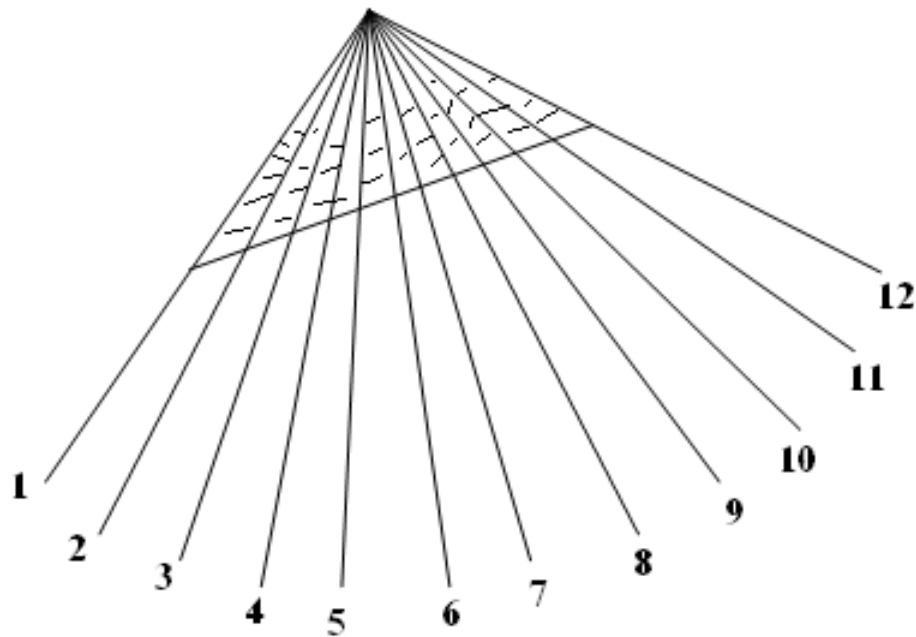
XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq alimlər dialektlərin tədqiqi ilə məşğul olurlar. İlk əvvəl çalışdılar ki, yazılı dil ilə danışılan dil arasında fərqləri araşdırsınlar. Sonralar isə bu sahə çox geniş elmi tədqiqatlar obyektinə çevrildi.

Alman alimi V.Königə görə, dialekt (Mundart) sözü alman dilinin tarixində ilk dəfə Lesen tərəfindən 1640-cı ildə çəkilmişdir. Düzdür o, söz həmin o dövrdə indiki mənada işlənmirdi. Sonralar həmin söz ölkənin cənubunda dialekt, orta və şimali Almaniyada isə “Platt” kimi işlənməyə başladı. Dialekt və şivələr haqqında tədqiqat əsərləri XVIII əsrdə aşağı Almaniyada meydana gəldi. Hələ o dövrlərdə ədəbi dillə dialekt arasındakı fərqlər çox aydın hiss olunurdu. Burada lüğətlər yazılır və bu lüğətlərdə ədəbi dildən fərqlənən sözlər öz əksini tapırdı. Belə lüğətlərdən biri də 1743-cü ildə Hamburgda A.Richer tərəfindən, Osnabrükdə 1756-cı ildə Strathmann tərəfindən yazılmış və başqa lüğətləri göstərə bilərik [139, s. 141].

1.2. Alman ədəbi dilinin öyrənilməsinin nəzəri və praktik məsələləri

Alman ədəbi dilinin öyrənilməsi sahəsində çoxlu əsərlər yazılmışdır. Lakin alman ədəbi dilinin geniş və ətraflı tədqiqi “Alman dilinin kiçik ensiklopediyası” əsərində aparılmışdır. Burada alman dilinin yaranma tarixindən tutmuş, dilin dialektləri, fonetik, leksik və qrammatik quruluşu və s. məsələlər çox geniş şəkildə təhlil və tədqiq edilmişdir.

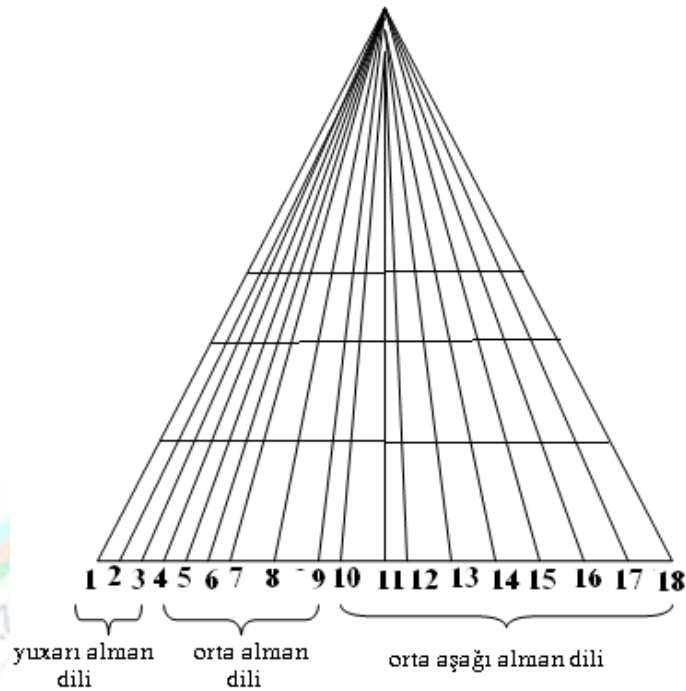
Ədəbi dilin formalaşması həmin kitabda belə bir pramida şəklində verilir. Bu pramidanı alman alimi H.Mozer tərtib etmişdir. Həmin piramida 1150-1250-ci illərdə alman dilinin necə formalaşdığını göstərmək üçün çəkilmişdir.

Şək. 1.2

1. Bavariya dialekti	7. Limburgan dialekti
2. Aleman dialekti	8. Brabant dialekti
3. Cənubi Frenk dialekti	9. Fluman dialekti
4. Rain-frenk dialekti	10. Şimal aşağı alman dialektləri
5. Orta Frenk dialekti	11. Qərb feliş dialekti
6. Türing dialekti	12. Şərqi feliş dialekti [42, s. 148]

Başqa bir pramidanı isə H. Moser 1250-1500 illər üçün tərtib etmişdir.

Şəkil 1.3

1. Bavariya dialekti	10. Brabantiş dialekti
2. Aleman dialekti	11. Holland dialekti
3. Şərqi frank dialekti	12. Friz dialekti
4. Rayn-frank dialekti	13. Flamand dialekti
5. Orta frenk dialekti	14. Şimal aşağı alman dialektləri
6. Türin dialekti	15. Qərb felis dialekti
7. Yuxarı sakson dialekti	16. Şərqi felis dialekti
8. Şleziqa dialekti	17. Ella felis dialekti
9. Limber dialekti	18. Kolonial aşağı alman dialekti. [42, s. 149]

Alman ədəbi dilinin formalaşmasında Karl Müllenloffun da böyük xidmətləri olmuşdur [204, s. 97].

Onun fikrincə, alman ədəbi dili VIII, IX əsrlərdən başlayaraq inkişaf etmişdir. O, belə güman edir ki, ədəbi, həmçinin yazılı dilin əsası saraylarda qoyulmuşdur.

K.Burdoch isə inanırdı ki, alman ədəbi dilinin formalaşması Kaizer IV Karlın dövründən başlamışdır. O, Praqanın imperatoru idi. Saray yazıları və Praqa humanizmi bu dövrdə ədəbi dilin inkişafında böyük rol oynayıb. Burada orta alman

dili ilə yuxarı alman dilinin sintezi yaranırdı. Ölkənin şimalı Böhməndə orta alman dili, cənubunda Bavariya dialekti ədəbi dil kimi formalaşırdı. L.E.Şmitt isə belə hesab edir ki, XV əsrə qədər hər hansı bir ədəbi dildən danışmaq olmaz. Ədəbi dilin inkişafı ölkənin vilayətləri arasında iqtisadi və siyasi əlaqələrin yaranmağa başladığı XV-XVI əsrlərdən sonra baş verə bilərdi [204, s. 81].

Həqiqətən də bu dövrdə şərqdə və cənub-şərqdə yazı dili geniş inkişaf etmişdi [55, s. 31].

Dəftərxana yazıları o vaxt nümunəvi danışq forması hesab olunurdu. Alman ədəbi dilinin əsasını qoyanlardan biri olan M.Lüter də dəftərxana yazılarında istifadə olunan dili sakson dili ilə eyni hesab edirdi. Bu dövrdə burada baş verənləri ilkin alman ədəbi dilinin rüşeymləri adlandırırlar [139, s. 161].

M.Lüterin tərcümə etdiyi “İncil”də istifadə olunan üslub ildırım sürəti ilə bütün ölkəyə yayıldı. Bu əsər ölkənin hər tərəfində çap olunur və satılırdı. Lakin ölkənin hər yerində onun bütün sözləri tamamilə başa düşülmürdü. Buna görə də başqa vilayətlərdə çap olunan kitabların sonunda izahlı lüğətlər verilirdi. Bundan əvvəldə “İncil” alman dilinə tərcümə edilmişdi. Lakin onlar hərfi tərcümələr idi. M.Lüter isə “İncil”i sadə xalqın dilinə yaxın olan bir dildə tərcümə etmişdi. O, alman dilini çoxlu latın ifadələrindən təmizləmiş, latın dilində olan söz və ifadələri alman dilində olan söz və ifadələrlə əvəz etmişdi. Məsələn, “fromm” əvəzinə “tüchtig” (çalışqan) və s. [42, s. 146]

M.Lüter yeni bir dil kəşf etməmişdi. O, nə yeni qrammatik qaydalar yaratmışdı, nə yeni yazı forması kəşf etmişdi, nə də öz dövrünün yazarları kimi mürəkkəb, uzun cümlələrdən istifadə edirdi. Onun kəşfi o idi ki, o, sadə xalqın dilində, adi, sadə cümlələrlə “İncil”dəki fikirləri xalqa çatdırmağa çalışmışdı. Bununla da o, alman ədəbi dilinin əsasını qoymuş oldu.

M.Lüter yaradıcılığının əvvəlində cənub-şərqi və ən çox da şimal dialektlərindən istifadə edirdi, sonra isə o, tamamilə şimal dialektlərindən istifadə edirdi. O, özü sakson dialektində danışdı və bugünkü alman ədəbi dilinin əsasında sakson dialektinin durması da şübhəsizdir [42, s. 148].

Vaxt keçdikcə alman dilçilərinin qarşısında duran əsas və vacib məsələlərdən biri də dilin təmizliyinin qorunması idi, yəni dili yad ünsürlərdən qorumaq idi.

Almaniyada bu məsələ ilə bağlı təşkilat hələ 17 əsrdən formalaşmışdı. Belə təşkilatlardan biri “Fruchtbringende Gesellschaft” (bar verən cəmiyyət), həmçinin “Palmen ordeni” adlanırdı. Bunun əsası Vaymar şəhərində 1617-ci ildə knyaz fon Ludviq tərəfindən qoyulmuşdu. Bu təşkilatın üzvləri çox tanınmış yazıçılar, şairlər və dilçilər idilər. Onların alman ədəbi dilinin formalaşmasında böyük xidmətləri olmuşdur [17, s. 24].

Belə təşkilatların yaranmasından başqa burada məşhur mədəniyyət və elm xadimlərinin birgə konfransları keçirilirdi. Bu konfranslardan birini 1898-ci ildə məşhur filoloqlar və teatr xadimləri təşkil etmişdilər. Həmin konfransda T.Libs, E.Sivers, V.Teotor və başqaları kimi böyük filoloqlar iştirak edirdi. Konfransda işlənilən hazırlanmış qaydaları və prinsipləri T.Sibs tələffüz lüğəti ilə birlikdə “Deutsche, Bühnenaussprache” adı altında çap etdirmişdi. Sonralar o, həmin kitabı bir neçə dəfə təkmilləşdirmiş və yenidən nəşr etdirmişdir.

Çünki o birinci kitabında təkcə səhnə dilini ədəbi dil adlandırmışdı. Sonra o başa düşdü ki, bu doğru deyil. Bir qədər sonra, müəyyən dəyişikliklərlə həmin kitabı “Hochsprache” adı altında nəşr etdirdi. 1969-cu ildə həmin kitab təzədən “Deutsche Aussprache” adı altında nəşr olunur [17, s. 36].

F.Veysəlli yazır: “Bütün dialektlərdə eyni dərəcədə başa düşülən ədəbi dil dialektlərin və ləhcələrin üzərində qurulur, onlardan həmişə qida alır” [29, s. 137].

XIX əsrin ikinci yarısında alman ədəbi dilində vahid orfoqrafiya qaydaları qəbul edildi. 1902-ci ildə alman dili orfoqrafiyasında islahatlar aparıldı. İsveçrəli K.Dudenin nəşrləri bu qaydalara əsaslanırdı.

Müasir alman ədəbi dilinin fonem sistemi, prosodiya və intonasiya əlamətləri, morfoloji strukturu və qrammatikası mükəmməl şəkildə formalaşmışdır. Lakin müasir alman ədəbi dilinin problemləri hazırda da yox deyildir. İngilis dilindən alman dilinə yeni söz axını sürətlə artır.

Bu haqda isə ən geniş məlumatı biz Almaniyada buraxılan “Spadnachrichten” qəzetindən ala bilərik. Həmin qəzetin bu ilin aprel nömrəsinin 2-ci səhifəsində prof.

dr. Walter Krömer çox maraqlı məqalə nəşr etdirib. O, göstərir ki, artıq alman dilinə alman dili deyil, alman - ingilis dili, yəni “Denglisch” deyilməlidir [195, s. 2].

Qəzetin həmin sayında B. Stick haqqında məlumat verilir və göstərilir ki, o çox maraqlı bir qrammatika kitabı yazmışdır. B.Stick həmin kitabda maraqlı bir fikir irəli sürür. O yazır: “es kann nur nicht schaden zu wissen, wie es auf Deutsch eigentlich heißt oder geheißen hat” [195, s. 31].

Əlbəttə o bunu istehza ilə deyir. Çünki hər kəs ən əvvəl öz ana dilini, sonra isə başqa dilləri öyrənməlidir.

Alman alimlərinin narahatlığı əsassız deyil. Həmin qəzətdə göstərilmiş bir neçə misala baxsaq bu narahatlığın səbəblərini aydın görürük. Məsələn, “Die Club Leitschrift young driver lädt ein zum Drive-in mit Stars und stroys und preist die richtige Location an für Tun and More”. Başqa bir misal “Die Vorschon auf eine wichtige Veranstaltung heißt Preview. Lu den Highlight gehören der Unfinisched Print oder der (oder die? oder dos?). German Art. Familien köhnen den Art Talk for Families besuchen” [195, s. 2-3-4].

Bütün bunları nəzərdən keçirdikdə alman ədəbi dilinin hansı problemlərlə üzləşdiyini görürük.

1.3. Alman dilinin diatopik və sintopik üzvlənməsi

F.Veysəlli göstərir ki, dil, tarixi baxımından mənəvi irsdir. O, dil daşıyıcılarının hamısının danışdığı və başqa dildən fərqlənən bir dil kimi tanıdığı alətdir [6, s. 138].

Tarixən dil tək bir sistemi olmayıb, qismən müxtəlif dil sistemlərinin şəbəkəsidir, toplusudur. Onda fonetik, qrammatik və leksik fərqlər nəzərə çarpır. Qismən fərqlənən, lakin tarixən bağlı olan dil sistemlərini F.Veysəlli tarixi dil baxımından bu cür dəyərləndirir:

1. O, məkan, yer, ərazi fərqləri, yəni dildə dialektlərin mövcudluğu. Yerlə bağlı fərqləri diatopik, amma bütövlüyü sintopik adlandırır.

2. İctimai-mədəni baxımdan müxtəlif dil layları və səviyyələri fərqlənir ki, bu fərqləri diastratik, eyniniliyi isə sinstratik adlandırırlar.

3. Dil sistemləri ekspressivliyi ilə fərqlənir müxtəlif danışıq məqamları və buna müvafiq dil üslubları mövcud olur. Müxtəlifliyə diafatik, eyniliyə isə sinfatik deyirlər [29, s. 91].

Elmi işimizi yazmağa başlayarkən göstərmişdik ki, bir çox başqa dillər kimi, alman dili də çoxlu dialektləri ilə vəhdətdə inkişaf edən bir dildir. Bavariya dialekti də onun dialektlərindən biridir. Biz onu ayrıca bir dil kimi deyil, alman dilinin dialekti kimi götürmüşük. Deməli biz alman dilinin sintopik tədqiqatı ilə məşğul olmuşuq.

Əgər biz tədqiq etdiyimiz dili hərtərəfli əsaslandırırıqsa və onun məkanla bağlı fərqlərini araşdırırıqsa onda biz bu dildə *diatopik* tədqiqatlar aparmış oluruq.

Tarixən baxanda heç vaxt hər hansı bir dil bir dialekt çərçivəsində sıxılıb qala bilməz Almaniyanın tarixində Bavariya, Şvab, Sakson, Aleman və digər dialektlər alman dialektləridir və alman dilində danışan hər bir adam bu dialektlərin hamısında birdən danışa bilməz. Danışanların hamısı ədəbi dildən istifadə edir, hərdən az və ya çox şəkildə dialekt sözlərindən istifadə edir. Yəni heç bir dil diatopik və diastratik fərqlərdən azad deyildir. F.Veysəlli qeyd edir ki, yalnız ədəbi dil bütün baxımlardan vahid dil sistemi ola bilər, yəni həm sintopik, həm sinstratik, həm də sintopik ola bilər. Başqa sözlə, bu tam müəyyən bir səviyyədə, tam müəyyən bir üslubda işlənən dialekt fəvqündə olan bir dil olmalıdır, çünki danışıqda sözün tam mənasında çıxış edən yalnız bu dildir [29, s. 137].

1.4. Nəticə

Qeyd etdiyimiz kimi, Bavariya dialektinin öyrənilməsi çağdaş germanistikanın çox vacib məsələlərindəndir.

1. Bu dialekt bu gün geniş əraziləri əhatə edir. Hətta Avstriyada bu dialekt ədəbi dil kimi işlənir. Deməli, Bavariya dialekti alman dilinin bir qoludur və onun inkişafı, əmələ gəlmə səbəbləri öyrənilərkən mütləq dilinin tarixi araşdırılaraq nəzərdən keçirilməlidir.

2. Hər bir dilin inkişafı xalqın həyatı ilə bağlı olur. Dil özündə xalqın həyatını əks etdirir. Həmçinin dilə cəmiyyətin mədəni və mənəvi inkişafı da öz təsirini göstərir. Məhz buna görə də hər hansı dil və ya dialekt nəzərdən keçirilərkən o, dildə danışan xalqın tarixini də araşdırmalı oluruq.

3. Hər hansı bir dil və ya dialekt fəaliyyət göstərdiyi bütün ərazilərdə eyni cür inkişaf etmir. Ona müxtəlif amillər, məs., qonşu xalqların dilləri, çoxillik müharibələr, ölkə daxilində yaşayan azsaylı xalqların dilləri və s. öz təsirini göstərir. Bu gün ingilis dilinin təsiri ilə alman dilinin “Denglisch” dilinə çevrilməsi haqqında yazılanlar əbəs deyil.

4. Biz istər-istəməz istənilən bir dili və ya dialekti tədqiq edərkən ona təsir edən bu amilləri də nəzərdən keçirməli oluruq. Məhz buna görə də biz alman dilinin tarixini də qısa şəkildə nəzərdən keçirməli oluruq.

Dil strukturunu danışmaq aktını öyrənən hər bir elmin obyektinə də danışmaq aktıdır. Əlbəttə biz bütövlükdə alman dilini yox, müəyyən ərazidə yaşayan insanların danışmaq tərzini, onun ədəbi dilə müsbət və ya mənfi təsirini, eyni zamanda tədqiq etdiyimiz dialekti ədəbi dildən ayıran fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri araşdırmağa çalışacağıq.

6. Tədqiqatın materialı kimi alman dilinin Bavariya dialekti götürülüb.

Tədqiqatın metodlarına gəldikdə siə dilçilik elminin tədqiqində istifadə olunan metodların demək olar ki, hamısından istifadə olunacaq. Belə ki, işin yazılmasında tarixi-müqayisəli, müşahidə metodundan və osilloqrafik metoddan istifadə olunacaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondadır ki, bu dialekt elmi iş səviyyəsində Azərbaycan dilində heç vaxt araşdırılmamışdır.

II FƏSİL

ALMAN DİLİNİN DİALEKTLƏRİ VƏ VARIANTLARI

2.1. Alman dilinin dialektləri

Biz birinci fəsildə qeyd etmişdik ki, dialektlərin elmi şəkildə tədqiqinə XIX əsrdə başlandı. Bunun əsasını isə tanınmış alman alimi Y.Grimm “Alman dilinin qrammatikası” (1819, 37) kitabını yazmaqla qoydu. F.J.Ştalder 1819-cu ildə “İsveçrədə əyalət dili” kitabını yazdı, J.A.Şmeller isə “Bavariya dialektinin qrammatik ifadəsi” əsərini yazdı [42, s. 144].

Fonem nəzəriyyəsi meydana çıxdıqdan sonra dialektlərin tədqiqi daha geniş vüsət aldı. Dilçilər fonem çalarlıqlarını axtararkən dildə olan dialektləri müqayisə edir, bu dialektlərdə fonem variantlarını axtarıb tapırdılar. Bu yolla isə dialektlərin bir-birilə müqayisəsi aparılırdı. Dialektlərin belə müqayisəsindən bəhs edən ilk kitab K.Hooq tərəfindən yazılmış “Yuxarı Nekar və Dunay torpaqlarının dialektləri” adlı kitabdır. Fonem nəzəriyyəsini təkmilləşdirməyə çalışan alimlər dialektləri yerindəcə müəyyənləşdirməyə çalışırdılar. Belə hərtərəfli işlənmiş dil atlasları ilə buraxılmış kitab ilk dəfə Fransada J.Gilleron və E.Edmond tərəfindən hazırlandı.

Ancaq Almaniyada bu iş tamamilə başqa şəkildə həyata keçirilirdi. G.Wenker 1876-cı ildə Almaniyanın bütün kəndlərinə üzərində 40 cümlə yazılmış vərəqlər göndərirdi. Onlar bu cümlələri hər bir kənddə necə deyilirsə eləcə yazaraq geri qaytardılar. Bu yolla Almaniyanın bütün dialektləri ilk dəfə elmi cəhətdən müəyyənləşdirilmiş oldu [42, s. 149].

Alimlər alman dili dialektlərini müxtəlif formada qruplaşdırmışlar. Məsələn, rus alimi N.İ.Filiçeva alman dili dialektlərini aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

I. Aşağı alman dili dialektləri:

1. Friz dialekti
2. Aşağı frank dialekti
3. Aşağı sakson dialekti

II. Orta alman dili dialektləri:

1. Ripuar dialekti
2. Rayn-frank dialekti

III. Cənub alman dili dialekti:

1. Cənubi Alman frank dialektləri
 - a) cənub Frank dialekti
 - b) şərq Frank dialekti
2. Aleman dialekti
 - a) Şvab dialekti
 - b) aşağı Aleman dialekti
 - c) yuxarı Aleman dialekti
3. Bavariya dialekti [40, s. 24]

Alman alimi A.Bax is bu dialektlərin təsnifini bir qədər başqa şəkildə verməyə çalışmışdır:

I qrup: Aşağı alman dili dialektləri:

1. Friz dialekti
2. Aşağı Frank dialekti
3. Aşağı sakson dialekti

II qrup: Orta alman dili dialektləri:

1. Orta Almaniyanın Frank dialekti
2. Türing dialekti
 - a) orta Frank dialekti
3. Ripuar dialekti
4. Mosel-Frank dialekti

III qrup: Cənubi alman dili dialektləri:

1. Cənubi Almaniya Frank dialekti
 - a) cənubi Frank dialekti
 - b) şimali Frank dialekti
2. Aleman dialekti
 - a) Şvab dialekti

b) yuxarı Aleman dialekti

c) aşağı Aleman dialekti

3. Bavariya dialekti [34, s. 69]

İngilis alimi R.E.Keller alman dili dialektlərini belə qruplaşdırır.

I. Yuxarı alman dili dialektləri:

1 Aleman dialekti

a) Cənubi Aleman dialekti

b) Elzas dialekti

c) Şvab dialekti

2. Bavariya dialekti

II. Orta alman dili dialektləri:

1. Şərqi - Frenk dialekti

2. Qərbi - orta alman dili dialektləri:

a) Rayn-Frenk dialekti

b) Mosel-Frenk dialekti

c) Ripuar dialekti

3. Şərqi-orta alman dili dialektləri

a) Türing dialekti

b) Yuxarı Sakson dialekti

c) Slez dialekti

III. Aşağı alman dili dialektləri:

1. Qərbi Feil dialekti

2. Şərqi Feil dialekti

3. Aşağı Sakson dialekti

4. Şərqi Elba dialekti [134, s. 252]

Dialektlər arasında fərqləri araşdırarkən müəyyən sözlərin müxtəlif şəkildə deyilməsini müəyyənləşdirmək çox da vacib deyil. Məsələn, keçiyə Almanıyanın bir yerində “Ziege”, başqa bir yerində isə “Geiß” deyilməsi tədqiqatçı alimlərin fikrincə o qədər də əhəmiyyətli deyil. Lakin şəxs əvəzliliklərinin bir-birindən fərqli şəkildə işlənməsi, məs. ölkənin bir yerində “he”, bir yerində isə “er” kimi işlənməsi, və ya

perfekt və imperfektin müxtəlif dialektlərdə, müxtəlif zaman formaları kimi işlənməsi həqiqətən maraqlı faktdır [42, s. 151].

V.fon Humbolt dili dialekt qarşılaşmalarının vəhdəti kimi götürürdü [29, s. 36]. Ondan fərqli olaraq xələfi A.Şlayxer isə dilin iki mərhələli inkişafını tarixə qədərki dövr və tənəzzül dövrü – əsas götürürdü. Lakin sonralar alimlər, o cümlədən İ.A.Boduen de Kurtene sübut etdilər ki, dilin inkişafı heç də onun məhvi demək deyildir [29, s. 36].

Ulu dildən sonrakı dövrdə ondan qopub ayrılan dillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri, demək olar ki, inkar edilirdi. Halbuki dillərin tarixinə baş vurduqca daha çox naməlum amillər tapırıq və daha çox dəyişmələrin şahidi oluruq. Özü də bir ulu dilin bir neçə dialektin formalaşmasında, onlardan yenilərinin parçalanıb ayrılmasında, onların, habelə bu parçalanmadan sonrakı fəaliyyətində iştirakı aydın şəkildə büruzə verir.

Biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, dialektlərin tədqiqinə XVII-VIII əsrlərdən başlanıb, lakin bəzi mənbələrdə dialektlərdən XIII əsrdən söhbət edildiyi göstərilir. Məsələn, Alman dilinin kiçik ensiklopediyasının'da göstərilir ki, 1300-ci ildə yazıçı, məktəb müəllimi H. fon Trimberg özünün “Der Penker” adlı şerində 12 alman dialektini şərh etməyə çalışmışdır. Dialektlərin qədim zamanlarda, müasir dövrdə alman dilində çox olduğunu göstərən belə misalları istənilən qədərdir [42, s. 345].

1994-cü ildə Münhendə çap olunmuş “Alman dilinin inkişaf tendensiyaları” adlı əsərdə bu dilin dialektləri haqqında geniş məlumat verilir. Burada göstərilir ki, müasir alman dili 10 dialekt ərazisinə bölünür. Həmin kitabda dialektlər arasındakı fərqləri müəyyən misallarla verirlər. Məsələn, kartof sözü cənub alman dialektlərində Erdaffel, Herdaffel, Grumbeeren, Erdbirnen, şimali alman dialektlərində isə Grumbeeren, Erpel, Kartoffel, Kmillen və s. adlandırırırlar [60, s. 21].

Başqa bir misalda isə göstərilir ki, bir dəfə alman dilini yaxşı bilən bir amerikalı Almaniyaya gəlir və özü ilə tərcüməçi götürməyi lazım bilmir. O, birinci üç həftəni Köln şəhərində qalır və hər gün çörəkçidən “Brötchen” alırmış. Sonra o Münhenə gedir. Burada satıcı onun nə istədiyini başa düşmür. Sən demə burada qoğala “Semmel” deyirlərmiş [60, s. 29].

Dediklərimizə bir aydınlıq gətirmək üçün misal olaraq bir cümlə götürsək daha yaxşı olardı.

/Henrich, geh vom Bürgersteig, da kommt eine Damme// (alman ədəbi dili).

/Hein, jon vom Trotoir erdaf, do// (Bavariya dialekti)

/Heine, geh vom Trottoir oba Kimmt a Dame// (Yuxarı Bavariya dialekti)

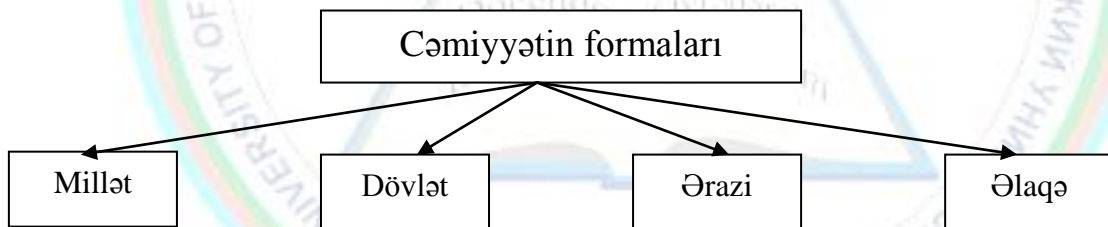
/Heiner, geh na a wengla auf d'Seiden, do kimmtafeins Madla// (Frenk dialekti)

[60, s. 24]

Belə misalları nəzərdən keçirdikdə biz alman dili dialektlərini bir-birindən nə qədər fərqləndiyini aydın görürük. Beləliklə, biz belə bir qənaətə gələ bilərik ki, bu dili bilmək üçün onun dialektlərini də öyrənmək çox vacibdir.

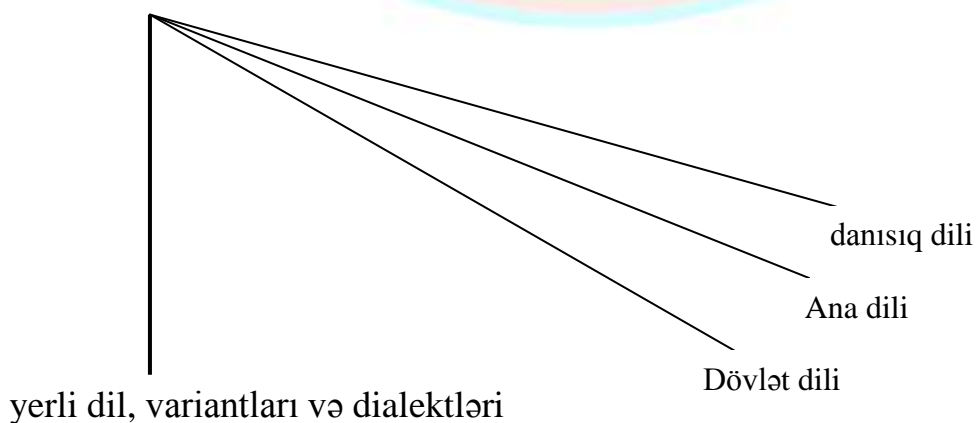
2.2. Müasir alman dilinin milli variantları

U.Ammon qeyd edir ki, dilin variantlarını və ya dialektlərini tədqiq edərkən dil daşıyıcılarının yaşadığı cəmiyyətə, dil əlaqələrinə və s. fikir vermək lazımdır. O, bütün bunları dəqiq göstərmək üçün aşağıdası sxemi tərtib edir.

Şək. 2.1

Dilin əlaqələri

Şək. 2.2.

[20, s. 98]

Bütün bunları nəzərə alan U.Ammon ədəbi dili 17 çoxluğu kimi göstərərək belə bir riyazi düstur yaradır A [A, B, C....N].

Belə ki, Alman dilində Almaniyadan başqa Avstriyada, İsveçrədə, Lixtenşteyndə, Lükseçburqda, Belgiyada və İtaliyada danışılır. Bu ölkələrdən Almaniyada, Avstriyada, Lixtenşteyndə alman dili yeganə dövlət dilidir, yuxarıda adı sadalanan digər ölkələrdə isə bir neçə dil dövlət dili sayılır. O cümlədən alman dili həmin ölkələrin dövlət dillərindən biridir. Lakin bu ölkələrdə danışılan alman dili alman ədəbi dilindən müəyyən fonetik qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir [20, s. 72]. Xüsusilə Avstriya və İsveçrədə danışılan alman dili ədəbi dildən daha çox fərqlənir. Bəzi mənbələrdə, məs., Avstriyanın ölkəşünaslıq materialları kitabında göstərilir ki, həm Avstriyada, həm də İsveçrədə alman dili orta məktəblərdə ədəbi dil kimi tədris olunur [20, s. 12].

Avstriyada və İsveçrədə danışılan alman dili ədəbi dilin variantları sayılır. Biz qeyd etmişik ki, Avstriyada danışılan alman dili Bavariya dialekt ilə üst-üstə düşür. Məsələn,

<i>Ədəbi alman dili</i>	<i>Avstriya variantı</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
das Brötchen (qoğal)	die Semmel	die Semmel Morille
Aprikose (ərik)	Maroni (Marille)	Maronen
Müsli (yemək növü)	Rösti	Rösti
Tamate (pomidor)	Paradeiser	Paradieser
Kartofel (kartof)	Erdapfel (m)	Erdapfel
Grüne Bohn (yaşıl noxud)	Fisole	Fisole
Mais (qarğıdalı)	Kukuruz	Kukuruz
Abendessen (axşam yeməyi soyuq)	Nachtmahl	Nachtmahl
Pflaumenmus (cem)	der Powidl	der Powidl
Pultlappen (əski)	Feudel	Feudel
Meerrettich (qatıqotu)	Kren	Kren [20, s. 158]

Avstriya variantı və ya Bavariya dialekti ədəbi dildən fonetik, qrammatik və leksik cəhətdən xeyli fərqlənir. Bavariya dialekti bəzi tədqiqat əsərlərində Avstriya variantı kimi götürüldüyü üçün bizdə onu burada bu şəkildə təhlil edəcəyik. Alman alimi U.Ammon qeyd edir ki, ədəbi dillə onun variantı və ya dialekti arasındakı fərqləri araşdırarkən aşağıdakı aspektləri nəzərə almaq lazımdır.

1. Yazılışına görə (grafem)
2. Səslənməsinə görə (fonetik)
3. Leksikaya görə fraseologiya və sözdüzəltmə də daxil olmaqla.
4. Qrammatikaya görə.
5. Praqmatikaya görə [20, s. 138].

Yazılış fərqləri ən çox sözün son saitlərinin yazılışında diqqəti cəlb edir.

Məsələn,

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Avstriya variantı</i>
die Soße	soß (sous)
die Brosche	Brosch (sancaq)
Gulasch	Gullyas (yemək adı) [20, s. 149]

Fonetik fərqlərə misal kimi aşağıdakıları göstərə bilərik.

Onu da qeyd etməliyik ki, alman dilinin Avstriya variantında əsasən Bavariya dialektinin orta-şərqi və cənubi Bavariya dialektində danışirlar. Voralberqdə isə aleman dialektində danışirlar.

/r/, /l/, /m/ və /n/ qarşısında /o/ fonemi /u/ foneminə keçir. Məsələn, /sohn – suhn, sonne – sunne, vor – vur, dort – durt.

Bəzən də /o/ - /ou/ diftonquna çevrilir. Məsələn, /Hosn – Housn/, /hoch – houch/, /noch – nouch/. /u/ da diftonlaşır, /u/ - /uə/-yə və ya /ua/-ya keçir.

Məsələn, /rufen – ruəfən/, /Mutter – Muatter/; /e/ - /ie/-yə keçir.

Məsələn, /reden – rieden/, /nehmen – niehmen/, /leben – lieben/; /o/ - /ou/-ya keçir.

Məsələn, /oben – ouden/, /so – sou/, /Hosen – Housen/.

Kerntnerdə /a/ isə uzun /o:/ -ya keçir. Məsələn, /kann/ – /ko:nn/, /Mann/ – /Mo:nn/ və s. Monoflonglaşma hadisəsi baş verir [204, s. 14].

	<i>Alman dili</i>	<i>Bavariya dialekti və ya Avstriya</i>
	heiß	haß (adlanmaq)
/ei/ > /a/	allein	allan (yalqız)
	weil	wal (çünki)
	Fleisch	Flesch (ət)
/ei/ > /e/	ein	en (bir)
	fleißig	fleißig (çalışqan)
/ü/ - /i/	Glück	Glick (xoşbəxtlik)
	Stück	Stick (parça, hissə)
/ö/ > /e/	hören	heren (eşitmək)
	böze	beze (qəzəbli)
/ö/ > /ei/	Vögel	veigel (quş)
/ü/ > /u/	zrück	zruck (geri)
	Brücke	Bruckn (körpü)
/ɪ/ səsinin vokallaşması hadisəsinə də rast gəlmək olar.		
/i/ > ü/ – ü/	will – wül – wüi (istəməyin I və III-ü şəxsin təki)	
	viel – vül – vui (çox)	
	still – tül – stüi (sakit)	
/e/ > ö/ – ö/	Geld – Göld – Göid (pul)	
	welt – wölt – wöit (dünya) [204, s. 15]	

Astriya variantında və Bavariya dialektində samit səslərin də ədəbi dildən xeyli fərqləndiyi müşahidə olunur.

Burada /p/, /t/, /k/ səslərinin /b/-/d/, /g/ səslərinə keçdiyi müəyyən edilib. Məsələn,

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/packen/	/backen/ (bükmək)
/legt/	/leckt/ (qoyur)

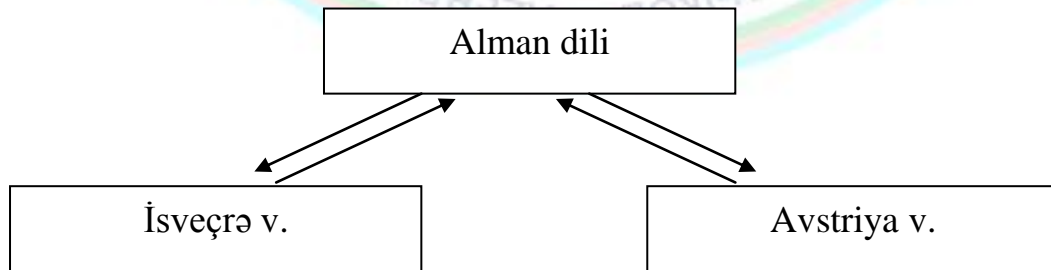
Bu variantla dil arasında bir sıra qrammatik fərqlərdə tapmaq olar. Məsələn, /lügen/, /sitzen/, /stehen/ felləri Bavariya dialektində /sein/ köməkçi feli ilə zaman formalarını düzəldir. Ədəbi dildə bu fellər /haben/ felinin köməyi ilə zaman formaları düzəldirlər [20, s. 236].

Biz Avstriya variantı və ədəbi alman dili arasındakı fərqləri daha aydın başa düşmək üçün bir mətni nəzərdən keçirsək maraqlı olar.

<i>Avstriya və ya Bavariya dialekti</i>	<i>Ədəbi dil</i>
Grüß Gott	Güten Fag
-Jo, i üer narrisch	- Ja, ich werde verrückt
- Jo, wiə kempt'snnes	- Ja, wie kommt denn ihr
- Wartç miə follt's glei ein. Ə.. Paul	- Wart, mir fällt es gleich ein. Ə. Paul
- No, fong(t) jo a mit an Pon	- Na, fängt ja auch mit Pan
- Abə, jetzt kem(p)t's amol mit eini, net do voə der Tūr, hockt's euch amol meder	- Aber, jetzt kommt (doch) einmal mit herein, nicht so vor der Tūr, hockt (setzt) euch einmal nieder (hin)

Bu mətni nəzərdən keçirdikdə ədəbi dildə variant və ya dialekt arasında nə qədər böyük fərqlərin olduğunu aydın şəkildə görürük. Burada müşahidə etdiyimiz fərqləri yuxarıda təhlil etmişdik.

Alman alimi U.Amman alman dilinin iki variantı olduğunu belə bir sxemdə göstərir [20, s. 101].

Şək. 2.3

Ədəbi dillə Avstriya variantı arasındakı leksik fərqləri aşağıdakı sözləri müşahidə etsək daha aydın görürük.

*Bavariya dialekti və ya Avstriya variantı**Ədəbi dil*

Palatschinken	Pfannkuchen - fəsəli
Adaxl	Eidechse(f) - kərtənkələ
Ägräsl	Stachelbeere(f)t – moruq
Ampa	Eimer - vedrə
ändippelt	betrunken - sərxoş
Bälwieverr	Friseur - saç düzəldən
Bazi	Kerl, Bursch – oğlan
Bauzerl	Weißgebäck - ağ qoğal
Brotladn	Mund – ağız
Faden	Kälte – soyuq
Fazi	DINner - xidmətçi
Gägerln	Eier – yumurtalar
Giftmidel	Zigarette – papyrus

Samit səslərin (işlənməsi) tələffüsündə ən çox diqqəti cəlb edən /z/-nin /s/ kimi dəyişilməsidir. Məsələn, ədəbi alman dilində sein /zæn/ - /sæn/, /vi:ze/ - /vi:se/, /ze:n/ - /se:n/ və s.

Alman dilinin variantlarından biri olan Avstriya variantı hər şeydən əvvəl sözün quruluşuna, formasına və istifadəsinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Lakin Cənubi Almaniyanın ümumi danışmaq dili ilə Avstriya variantı üst-üstə düşür. Bunlar arasında fərqlər çox azdır. Belə fərqlərə yalnız aleman dialektində danışılan ərazilərdə, həmçinin Cənubi Tirolda rast gəlmək olar.

Bu o deməkdir ki, Bavariya dialekti ilə Avstriya variantının ümumi danışmaq dili üst-üstə düşür. Bunu artıq dəfələrlə qeyd etmişik [177, s. 24].

Bavariya dialekti ilə Avstriya variantı arasındakı eyniliklər hələ hersoqluq dövründən başlamışdır. Bu dialektin və variantın əhatə etdiyi ərazilər də əhali tarixən və mədəni cəhətdən həmişə bir yerdə olmuşlar. Lakin son zamanlar sərhədlərin yaranması nəticəsində Bavariya dialekti ilə Avstriya variantı arasında cüzi fərqlər yaranmağa başlamışdır. Avstriya variantında bəzən elə sözlərə rast gəlmək olur ki, onlar ədəbi dildə heç işlənmir.

*Avstriya variantı**Ədəbi dil*

Wimmerl

Eiterbläschen – irinlisızanaq

Juckerl

Bonbon – konfet

Fleischhauer

Schlächter - qəssab

Gerüster

Gerüstarbeiter - körpü düzəldən [204, s. 167]

Ədəbi alman dilində /-er/ şəkilçisi ilə düzələn isimlər Avstriya variantında /-ler/ şəkilçisi ilə düzəlir. Məsələn,

*Ədəbi alman dili**Avstriya variantı*

Poster

Postler (poçtalyon)

Obster

Obstler (göyərtili satıcısı)

Ədəbi dildə kiçiltmə mənanı düzəltmək üçün /-lein/ /-chen/ şəkilçilərindən istifadə olunursa Avstriya variantında və Bavariya dialektində /-l/ və /-er/-dən istifadə edirlər. Məsələn,

*Ədəbi alman dili**Avstriya variantı*Schweinchen (lein)

Schweinderl (balaca donuz)

Weinchen (lein)

Wenderl (üzümcük)

Sternchen (lein)

Sterndel (ulduzcuq)

Burada /d/ samiti kök və şəkilçi arasında bitişdirici samit kimi işlənmişdir [200, s. 16]. Avstriya variantında şəxs adlarının qarşısında müəyyən artıqlı işlənir. Məsələn, der Martin, der Walter, die Eva, der Mier.

Saylarda da müəyyən fərqləri görmək olur. Bu fərqlər əsasən sıra saylarında üzə çıxır. Məsələn, fümfe Satz – fünfter Satz – 5-ci cümlə

Viere satz – vurter Satz – 4-cü cümlə

Avtobus nömrəsi kimi işə tamam başqa cür yazılır. Məsələn,

der Fümmler – 5 nömrəli

der Sie (b) mer – 7 nömrəli və s.

Ədəbi alman dilində isimlərin qarşısında say gələndə cəm şəkilçisi qəbul edirsə Avstriya variantında və ya Bavariya dialektində belə isimlər cəm şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn,

zwa Stundo – zwei Stunden (iki saat)

dreo Tage – drei Tage (üç gün) [177, s. 17]

Avstriya variantında ədəbi dildən uzaqlaşmalara da rast gəlmək olur.

<i>Ədəbi alman dili</i>	<i>Avstriya variantı</i>
/Brot/	/Bims/ (çörək)
/Straßenbahn/	/Bim/ (trolleybus)
/Schlagen/	/birnen/ (vurmaq)
/Liebhaben/	/Amānt/ (aşiq, vurğun, həvəskar)
/Eimer/	/Ämpa/ (vedrə)
/Grossmutter/	/Babuschka/ (nənə)
/Durcheinander/	/ballwatsch/ (qarışıqlıq)
/Kerl, Bursch/	/Bazi/ (oğlan)
/Kügelchen/	/Bemmerln/ (kürəcik)
/Widerstand/	/Bestemm/ (müqavimət)
/Lunge/	/Beuschl/ (ağ ciyər)
/Schuhe/	/Brock/ (ayaqqabı)
/Violinspieler/	/Bradigeiger/ (vialincalan)
/weggehen/	/brausen/ (çıxıb getmək)
/Münd/	/Brotladen/ (ağız)
/Freund, Geliebter/	/Bscalerer/ (dost)
/Betrieb/	/Bude/ (müəssisə)
/drängen/	/buserieren/ (sıxışdırmaq, tələsdirmək)
/Kramladen/	/Butik/ (xırdavat mağazası)
/Ohrfeige/	/Dächtel/ (qulaq burması)
/dumm/	/dälkert/ (ağılsız)
/Schwache Ohrfeige/	/Datschkerl/ (yüngülvari qulaqburması)
/Hut/	/Deckel/ (şlyapa)

/Dummkopf/	/Didtapp/ (dəli)
/grüne Bohnen/	/Faden/ (yaşıl noxud)
/Absicht/	/Fleiss/ (niyyət, fikir)
/ehrlicher Mensch/	/Frankist/ (vicdanlı adam)
/gemischt/	/gamsig/ (qarışıq)
/Schweirigkeit/	/Gfrett/ (çətinlik)
/Frost/	/Gfrier/ (şaxta)
/Stoss, Sprung/	/Liftler/ (toqquşma)
/Wohnung/	/Loschi/ (mənzil)
/Scherze, Witse/	/Lozelach/ (zarafat)
/Kleinkind/	/Luze/ (balaca uşaq)
/Aprikose/	/Marille/ (qaysı)
/Geld/	/Marie/ (pul)
/Trinkgeld/	/Mant/ (içki pulu)
/klopfen/	/pumpfern/ (taqqılatmaq)
/dick/	/punkert/ (kök)
/laufen/	/purn/ (qaçmaq)
/schlafen/	/puseln/ (yatmaq)
/gleichsam/	/quasi/ (eyni zamanda)
/Schuhnagel/	/Lwek /(ayaqqabı mıxı başsız) [144, s. 93; 28, s. 1]

Yuxarıda qeyd etdiki ki, alman dilinin “İsveçrə” variantında ədəbi dildən çox fərqlənir. Bu variantla ədəbi dildən həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən fərqlənir.

Alman dilinin “İsveçrə” variantı XII əsrdən ədəbi dildən fərqli şəkildə inkişaf etməyə başlamışdır. Çünki bu vaxtdan İsveçrə Avstriyadan ayrılaraq mu stəqil dövlətə çevrildi. Bu hadisə 1291-ci ildə olduğu o vaxt İsveçrənin adı “Schweiz” yox Schwyz yazılırdı. İsveçrə 26 “Kantonen”dən ibarətdir. Onlardan 17-si tamamilə almanca 4 isə qismən alman dilində danışılır. Bu ölkə vətəndaşlarının 73,5% deməkdir. 1848-ci ildən konstitusiyada göstərilib ki, alman, fransız və italyan

dillərinin ölkədə “milli dillər” olduğu qəbul olundu. 1938-ci ildə isə bura roman dili də daxil edildi və həmin dillər həm də dövlət dilləri hesab edilir [20, s. 230].

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, dilin variantları arasında ən birinci fonetik xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir. Belə fonetik dəyişikliklərdən bir neçəsini nəzərdən keçirə bilərik. Məsələn, ədəbi dildəki /ei/ diffonqunun /y/ səsi ilə əvəzlənməsi.

<i>Ədəbi alman dili</i>	<i>İsveç variant</i>
Einleitung	Yleitung - giriş, müqəddimə
Frei	Fry - azad, sərbəst
Schweiz	Schwyz - İsveçrə
/g/ səsinin əvəzinə /ch/ səsi işlənir –	Kleinichkeit - boş şey
Kleinigkeit	
/v/ - /f/ - səsi işlənir - Klavier	Klaffier – piano

Ədəbi dildəki /z/ səsinin əvəzinə sözün əvvəlində qüvvətli /ss/ və /β/ səsinin işləndiyini, həmçinin /b/, /d/, /g/ səslərinin yumşaq, cingiltili deyilmirlər. Bu səslər son hecəda /p/, /t/, /k/ kimi tələffüs olunurlar. Son hecəda onlar /ig/, /ich/ kimi tələffüs olunurlar [45, s. 232].

İsveç variantında alman ədəbi dilindən fərqli olan xeyli söz var ki, bu da variantın leksik dəyişiklikliyi kimi qəbul etmək olar. Bu variantda işlənən bu fərqli sözlərin çoxu ya alınma sözlərdir, ya da xarici mənşəli sözlərdir. Məsələn,

<i>Ədəbi alman dili</i>	<i>İsveç variant</i>
Bahnsteig	Perron – perro
Technike Hochschule	Polytechnikum
Steueramt	Finanzamt (vergilər idarəsi)
Präsident	Obmenn (prezident)
Geschäftsführer	Schreiber (kargüzar) [20, s. 245]

İsveç variantının ədəbi alman dilindən nə qədər fərqləndiyini əyani şəkildə müşahidə etmək üçün internetdən İsveç dilində yazılmış bir mətn götürdük və onu burada verməyi qərara aldığımızı:

“Meine Glaikwusche for den Antor des “Leos Sulak” - Artikels....

Nach einem kurzen intermezzo in weiswasser, wo seine Defensivaktik schnell in die Kritik geriert.....

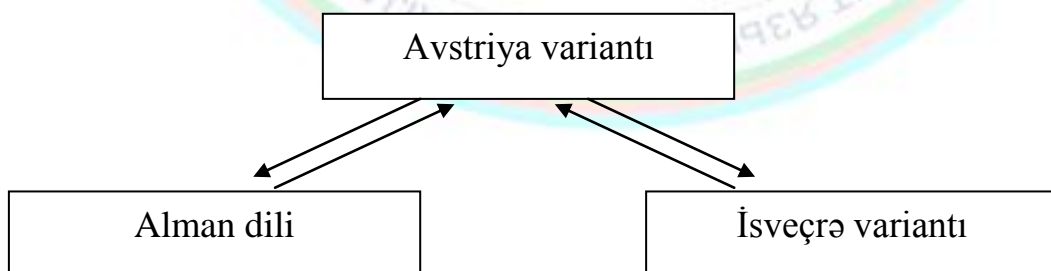
Vorteilhaft for ihn wird sicherlich sein, das er in Peiting bewiesen hat, das er mit jungen spielern, die auf denn sprung ins Profigeschft sind, sehr gut umgehen kann und auch aus einer Mannschaft, die nicht grote Namen im bermay besrzt”.

Biz mətni diqqətlə nəzərdən keçirsək görərik ki, burada bəzi hərflər ədəbi alman dilindən fərqli şəkildə yazdığını görərik. Məsələn,

İ.d.	əd.a.d.
Glickw̄nsche	Gl̄ukw̄nsche (təbrik, təbriklər)
F̄ur	f̄ur (üçün)
İntermezzo	Zwischenfall (hadisə)
Weiywasser	Weißswasser (yer adı)
Profigeschft	Profigeschäft (məşhur idmançıları birləşdirən təşkilat)
Groye	große (böyük)
Ûbermay	übermass (artıqlıq)

Müşahidə etdik ki, İsveçrə variantında hərflərin yazılışında da müəyyən dəyişikliklər var. Məsələn, gətirdiyimiz misallara nəzər salsaq görərik ki,

/ü/ səsi	/ь/ kimi
/p/ səsi	/я/ kimi
/ä/ səsi	/Ω/ kimi yazılır

[45, s. 215]

Şək. 2.4

2.3. Bavariya dialektinin alman dilinin təşəkkülündə rolu

Dialektlə ədəbi dil arasındakı fərqlər ən çox yazılı dildə daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. Üç belə fərqin olduğu göstərilir:

1. Uyğunlaşmalar (Assimilationen)
2. Qeyri uyğunlaşmalar (Dissimilationen)
3. Zəifləmələr (Absehwächungen)

Uyğunlaşmalara misal olaraq /kiner/ - /Kinder/ (uşaqlar), /feler/ - /Felder/ (çöllər), /hemp/ - /Hemd/ (köynək), /der Äle/ - /der Alte/ (qoca), /unnern/ - /unsern/ (bizim) və s. sözləri göstərə bilərik.

Biz burada /nd/, /ld/, /md/, /el/ hərf birləşmələrinin assimilyasiya olduğunu görürük.

Qeyri uyğunlaşmaya yəni Dissimilyasiyaya misal olaraq /amlibus/ - /Omnibus/ (avtobus), /Gürteltaube/ - /Turteltaube/ (göyərçin növü)

/n/ - /l/, /g/ - /t/-yə keçdiyini müşahidə edirik.

Zəifləmələrə misal olaraq /hantsch/ - /Handschuh/ (əlcək), /backen/ - /Backhaus/ (çörəxana), /bungert/ - /Baumgarten/ (meyvə bağı), /wüngert/ - /weingarten/ (üzüm bağı) [42, s. 319].

Ədəbi dil və ya dialekt sözləri məhz yazılı dil meydana gəldikdən sonra diqqəti cəlb etməyə başlamışdır. Xüsusulə o vaxt tamaşalarda istifadə olunan dili ədəbi dil və dialektlər kəndli dili və şəhərli dili kimi qiymətləndirirdilər [42, s. 342].

Yazılı dilin, ədəbi dilin inkişafında dialektlərin rolundan çox danışa bilərik. Biz isə burada ədəbi dilin inkişafında Bavariya dialektinin rolunu göstərməliyik. Müəyyən edilmişdir ki, alman dilində ilk yazılı abidələr Bavariya dialektindədir [42, s. 108].

Erkən alman dili dövründə müasir ədəbi dilin əsasında duran dialektlər samit irəli çəkilməsi hadisəsi nəticəsində iki yerə bölünürdülər. Yuxarı alman dili dialektləri və aşağı alman dili dialektləri. Yuxarı alman dili dialektlərinə aleman dialekti, Bavariya dialekti və Frenk dialekti daxil idi [42, s. 111]. Bu dialektlərdə xüsusilə Bavariya dialektində Alman dilinin ən qədim yazılı abidələri yazılmışdır. Bu abidələr VIII-IX əsrlərə aid edilir. Bunlara “Muspilli”, alman dilinin ilk yazılı abidəsi sayılan

latınca almanca lüğət “Abrogans” və “Hildebrandslied” misal göstərə bilərik. Bu əsərlər qədim alman dilinin Bavariya dialektində öz ifadəsini bavarca tapmış və qorunub saxlanmışdır. Bavariya dialektinin Alman dilinin təşəkkülündə xidmətlərindən biri kimi bunu qeyd edə bilərik [42, s. 124]. Bundan başqa yuxarı alman dili dialektləri alman dilinin əsasında durur. Bu dialektlərdən biri də Bavariya dialektidir [42, s. 111].

Bavariya dialektinin alman dilinin təşəkkülündə xidmətlərindən biri də Avstriya kimi bir ölkədə bu dialektin ədəbi dil kimi istifadə olunmasıdır. Bavariya dialektini tədqiq edən alimlər onu çox vaxt Bavariya-Avstriya variantı və ya dialekti kimi göstərirlər. Məsələn, Alman dilinin kiçik ensiklopediyası kitabın da məhz belə qeyd olunub [42, s. 290] və U.Amman və s. dilçilər Bavariya dialektini tədqiq edərkən, mütləq Avstriya variantını da bura daxil etmişlər. Alman dilinin kiçik ensiklopediyasında Alman dilinin Avstriya variantı tədqiq edilərkən belə bir başlıq verilir. “Bavariya Avstriya dil tarixinin əsasları”. Bu da Bavariya dialektinin dövlət dili olduğunu göstərən əsas əlamətlərdən biridir.

Alman alimləri göstərir ki, Bavariya dialektinin inkişafını, onun alman dilinin inkişafında rolunu göstərmək üçün tarixinə bir nəzər salmaq lazımdır. Orada qeyd olunur ki, əvvəllər Bavariya çox geniş ərazidə yerləşirdi. Hətta indi Adriatik adlanan dəniz XVIII əsrlərdə Bayvariş dənizi (baiwüarisches Meer) adlanırmış. X əsrdə Bavariya qərbdən Macarıstanla həmsərhəd idi, cənubdan isə paytaxtı Mailand olan Yangoload hökuməti ilə həmsərhəd idi. Beləliklə, X əsrdə Bavariya – Nürnbergdən Viyanaya qədər uzanan böyük bir ərazini əhatə edirdi. O, öz ərazilərini Lexdən Macarıstana, Fitelgebirgdən Trevisa Venedigə, Triest və İstrienə qədər genişləndirmişdi. Ancaq XIV əsrdə Bavariya öz ərazilərinin 1/3-ni itirir. Böyük Otto Frinalı və Verona (Bern) İtaliyaya veriri və Krenteni isə müstəqil elan edir. XIV əsrdə Avstriya müstəqil dövlət olur.

Bavariya dialektinin belə geniş bir ərazidə olması dialektin özünə də müəyyən təsirlərin olmasına, dialektin qonşu xalqlardan sözlər alıb söz verməsinə, həmçinin ədəbi alman dilinin yeni sözlərlə, antonim və sinonimlərlə zənginləşməsinə öz təsirini

göstərir. Bundan başqa burada xristianlığın iki tərqiəti fəaliyyət göstərir. Bunun özü də bu dialektdə mənə çalarlarının çoxalmasına gətirib çıxarır.

Bavariya qədim Pannoninen qədər uzanır, hansı ki, bu ərazilər İtaliyaya və İsveçrəyə məxsusdur.

Bavariyanın bu böyük ərazilərində iki din fəaliyyət göstərir. Protestatlıq və katolik dini. Bunun özü də Bavariya dialektinin leksik quruluşuna öz təsirini göstərmişdir. Çünki, xristian dininin bu qolları müxtəlif dini ifadələr işlədir. Bu səbəbdən Bavariya dialektinin leksikonu müxtəlif dillərdən alınmış sözlərlə daha da zənginləşmişdir.

/Ribisl/ – latınca /ribes/, ərəbcə ribas, ədəbi alman dilində /Johannisbeere/ – (qarağat) deməkdir.

/Guge/ – /cucullus/, /Tüte/, /Kapuze/, /Kapuzen/ – /männer/ bavariyalı Monarxistlər GugL – männer adlanırdı.

/Gred – gradus, Schritt, Tritt, Antritt, Stufe/ (vor der Haustür) - (qapı ağzında)

/Loge – logona, Flosche, Krug (Toplein für wasser, Wagenschmier, Salz) (bardaq).

/Kukumer – cucumis – Curke/ (xiyar)

Gspusi və Gspuns – sponsus und sponsa ədəbi dildə Braut und Bräutigam (bəy və gəlin)

/Latirl – latinulus, in Sinne von Tölpel/ (axmaqlıq)

/Progader – procurator, Verwalter, Stellvertreter, Geschäftsführer/ - sahibkar

/Stadel – Stalulum, Stall – stare – stehen/ (durmaq)

/Gstanzl (Stanzl) – Stantia (von store, sich aufhalten, anhalten) Abschnitt (fəsil, başlıq).

/Senner – senior, der Älte/ (yaşlı qoca)

/Kas - caseus - Käse/ (pendir)

/Kammer – camera, Schlafnommer, Menscherkammer (yataq otağı)

/Banzen – pantex, Panzer, Wanst, Geschwulst für Foß/ (qarın)

/Ramisol – nittellateinisch, camisa - Hemd/ (köynək)

/Föhn – favonins, laner Frühlingswind, Zephir (yaz küləyi)

/Prägartl/ – prae, vor, Vorgärtlein/ (kiçik bağça)

/Tafern/ – taberna (Hütte, Laubhütte), Wirtshaus - mehmanxana

/Seidlein/ – Seidl - ein Drittel des Lites - 1 litrin üçdə birisi

/Spezi/ – specialis, besonders vertraut (xüsusi ehtiram)

/Kinihas/ – cuniculus – Kaninchen (adadovşanı)

/Kachel/ – cacabus, irdenes Kochgeschirr, Ofenkachel (soba kafeli)

Aşağı alman dilində Vlise Danimarkda Vlize, həmçinin 1945-ci ildən Bavariyada Vlize işlədirlər, bu söz Bavariyada həmçinin gebrannte Wand - kimi işlənir.

/Gandi/, /gaudium/, /Freude/ (sevinc), ancaq burada heca ilə oxunma mənasında da işlənir.

/flacken/ – flacere, schlaff sein, im Sinne von (yuxulu olmaq)

/Stad/ – stare, feststehen still sein burada çox vaxt sakit olmaq mənasında işlənir.

/dasig/ (dasi) – tacitus stillschweigend, stumm, ruhig, lautleios (səssiz)

/wlisen/ – wisitare, zeigen, schend machen – görüntülü etmək

/fatchen/ – faciare, nachgebend, sanft, weich – yumşaq

/Lacke/ dialekt sözü deyildir, qədim alman dilində “lahha”dan götürülüb. Əslində bu latın dilində /Lacus/-dandır və yazılı dildə “Lacka” kimi qəbul edilmişdir (Azərbaycan dilində “lak”). Bu söz ədəbi dildəki /see/ (dəniz) z sözü ilə sinonim istifadə olunur, əsasən Bavariyada işlənir.

/Radi/ sözün köküdür. Latın dilində bu söz /Radix/ olub. Plautus isə öz “Persa” komediyasında bu sözü /Rettich/ kimi işlətmişdir. Ədəbi dildə isə /Mutti/ (ana) kimi istifadə olunur.

İndi də fransız dilindən alınmış sözləri nəzərdən keçirək. Onu da qeyd edək ki, Bavariya dialekti çətinlik çəkmədən fransız dilindən söz götürür.

/das Schmisler/ – /Hemdbrust/ (köynəyin yaxası)

/die Allee/ – /allee/ (aller) küçənin hər iki tərəfində cərgə ilə ağacların olması).

/Die Etasch/ – /etage/, /das Stockwerk/ (mərtəbə)

/Die Bagasch/ – /bagage/, /gepäck/ (yük)

/Der Schandarm/ – vurğu birinci hecaya düşür (polis)

/gendarma/ – /Landpolizist/ (polis)

/Das Büfett – buffet. Anrichte Mit Aufbau. (bufet)

Dor Luster – lustre, Kronleuchter (çılçıraq).

die Vakonz – vacance, Ferien (tətil) (boş yer)

pressieren – presser – drängen, pressen in Druck. (çapətmə)

dischkerieren – discours, einen Diskurs führen. (müzakirə etmək)

marod – maraud (pis oğlan) unpäglich, krank (xəstə)

Bu sözləri nəzərdən keçirdikcə görürük ki, bu sözlər bizim dilimizdə (bəzilərini çıxmaqla) belə deyilir və eyni mənanı daşıyır. Bu sözləri beynəlxalq sözlər də adlandırmaq olar.

Bavariya dialektinə keçmiş Fransız sözləri də kifayət qədərdir. Məsələn, der Portier, der Plafon, die Serviete, das Parterr, das Kuvert (deyiləndə Kuffär deyilir), der Schoffär, die Adresse, dos Paraplui və der Parasol (hər ikisi çətir üçün), das Billett (yazıldığı kimi deyilir), der Falott (gülünc), die Schäsn (uşaq maşını üçün stul), die Orange (mandarin) [139, s. 12].

Alman ədəbi dilində çoxlu sözlər var ki onları bavariya dialekti fransız dilindən götürmüş, sonra alman dilinə keçərək ümumişlək sözlərə çevrilmişdir. Məsələn, /Decke/, /Mundtuch/, /Erdgeschos/, /Umschlag/, /Wagenführer/, /Anschrift/, /Eintrittskarte/, /Nachttopf/ (Nachgeschirr), /Bürgersteig/, /Apfelsine/ və s.

Bavariyalılar çin sözünü /kina/, hamburqlular /schina/ kimi işlədirlər. Şimal və orta almanlar deyirlər /ich habe gestanden, gegessen, gelesen/, Almanyianın cənubunda isə /ich bin gestanden/ və s. işlədirlər. Bavariyada və Avstriyada /vergiß auf etwas/ deyilirsə, Almanyanın qalan yerlərində isə /wird etwas vergessen/ kimi istifadə olunur. Sözləri /mit, vor, von, zu, bei nach, in/ Bavariya və Avstriyada əvəzlik kimi qeyd olunur. Bu gün Avstriyada və ya Bavariyada radio verilişlərinə qulaq assaq /mít mir, vór sich/ sözlərinin eyni vurğu altında deyildiyini eşidərik. Bu onu göstərir ki, alman ədəbi dilindən fərqli olaraq Bavariya dialektində vurğu sözlərinin üzərinə düşür. Deməli, Bavariya dialekti intonasiyasına görə də ədəbi dildən fərqlənən bir dialekt olduğu aydınlaşır [139, s. 16].

Bavariyada maraqlı feli birləşmələrə də rast gəlmək olur. Məsələn, “Guten Hunger”, “Guten Appetit” əvəzinə, “sich schenieren” (utanmaq) tədqiqatçılar bu sözü əsl Bavariya dialektinə məxsus söz hesab edirlər. Çoxları isə bu sözü fransız sözü hesab edirlər.

Die Landpolizei sözü indi də Avstraliyada qədimdə Bavariyada deyildi kimi deyilir. Bavariyada “Schnupfen” - qrip – əvəzinə “Kotarrh” sozu istifadə olunur, bu sözün yunan dilindən alındığı güman edilir.

Alman dilində Slowak, Kroat və Slowene sözləri bavarca Schlawak, Krawat, Schlowiner və Schlowuzi kimi deyilir.

Strabenbohn əvəzinə Trombahn, Omnibus əvəzinə Autobus, das Hemd əvəzinə die Pfoid, Seite əvəzinə Stranitze istifadə olunur.

“Katzmacher” sözü ancaq əsl bavariya mənşəli sözdür. Bavariyalılar bu sözü müxtəlif mənalarda işlədirlər. Məsələn, /Milegattzen/, /Biergatten/, /Mabgatten/, /Viertelgatten/ və ya /Gätzlein/, həmin qabı düzəldənə isə /Gatzlmacher/ deyirlər. Bu qab misdən hazırlanır [170, s. 34].

Bir şeyi də qeyd etməliyik ki, bütün alınma sözlər bavariya dialektində öz təsdiqini tapmışdır. Bavariya ədəbi dilini və yazılı dili (Bavariya dialekti kimi) yoxsullaşmır və bayağılaşmır, amma başqa dillərdə olduğu kimi düzgün olmayan dəyişmələr onu da hədələyir.

Aşağıdakı qarşılaşmalar alman ədəbi dili ilə bavariya dialekti arasındakı fərqləri üzə çıxarmağa imkan verəcək.

Bavariya dialektində /Sonabend/ əvəzinə /Samstag/ deyirlər. Təkcə Bavariyada deyil cənubi və qərbi Almaniya, Avstraliyada və Şvezariyada həftənin son günü Samstag adlanır. Bu sözün yunan mənşəli olduğu tədqiq olunub. Bu söz roman və slavyan dillərində də belə işlənir. Məsələn, Fransız dilində samedi, rus dilində (subbota) kimi işlənib. İndi bu bütün avropalıların asan başa düşdüyü beynəlmiləl sözə çevrilib [42, s. 104].

/Weihnachtsbaum/ əvəzinə /Christbaum/ işlənir. Bunu da əsl bavariya sözü hesab etmək olmaz. Çünki qədim Bavariya nəğmələrində bu sözə rast gəlmək olmaz.

Milad bayramında oxunan “Kripperl anschauen” adlı nəğmələrdə belə bir söz işlənir.

/Weinachtsman/ əvəzinə /Sankt Nikolaus/ və ya /Christkind/ işlədirlər.

/Heiligabend/ əvəzinə /Heiliger Abend/ (müqəddəs axşam)

/Anliger/ əvəzinə /Anrainer/ (qonşu, həmsərhəd)

/Aufkleber/ – /Etikett/ (yarlık)

/Pulle/ – /Flasche/ (butulka)

/Streichholzer/ – /Lündhölzer/ (kibrit)

/Schrebergarten/ – /Heimgaviten/ (bağ evi, şəhərkənarı)

/Müll/ və /Müllabfuhr/ – /Unrat/ və /Unratabfuhr/ (zibil və onun daşınması)

Ədəbi alman dili

Bavariya dialekti

/Korkzieher/

/Korkenzieher/ (tıxac açan burğu)

/ServiererIn/

/Kellnerin/ (xidmətçi qadın)

/Ober/

/Kelner/ (xidmətçi kişi)

/Theke/

/Schenke/ və ya /Büfett/ (piştaxta)

/Wasserbehälter

im /Grandel/ (peçdə su bakı)

Herd/

/Eichhörnchen/

/Eichkätzchen/ və ya /Eichkatzlin/ (dələ)

/Liege/

/Geib/ (uzanmaq üçün taxta, yer)

/Sperling/

/Spatz/ (sərçə)

/Küken/

/Küchlein/, /Biberl/ (cücə)

/Scheune/

/Stadel/ (yurd, məkan, daldanacaq)

/Harke/

/Rechen/ (dırmıq)

/Rike/

/Spaten/ (bel, kürək)

/Schippe/

/Schaufil/ (bel, dəmir bel)

/Aufwartfrau/

/Lugelfrau/ (sil-süpür qadını, süpürgəçi)

/Spülstein/

/Ausgus/ (lülək)

/Groschen/

/Schner/ (yarımqəpik, qruş)

/Zauntüre/

/Gatter/ (darvaza, alaqağı)

/Hühnerkäfig/

/Hühnersteige/ (toyuq damı)

/Plätteisen/

/Bügeleisen/ (ütü)

/Schornsteinfeger/

/Kaminkehrer/ və ya /Rauchfangkehrer/ (buxarı təmizləyən)

/Flur/

/Dille/, /Gang/, /Hausgang/, /Korridor/, /Fletz/ və ya /Söller/
(dəhliz)

/Kumpel/

/Kamerad Gefährte/, /Freund Spezl/ (mədən fəhləsi, iş

	yoldaşı)
/Steppke/	/Kleiner Bub/ (balaca oğlan)
/Teigroller/	/Nudelwalker/ (oxlov)
/Rasen/	/Wasen/ (qazon)
/Krümel/	/Brösel/ (çörək qırıntısı)
/Schnürsenkel/	/Schuhband/ (ayaqqabı bağı)
/Gardine/	/Vorhang/ (pərdə)
/Füllhalter/	/Fullfederholter/ və ya /Füllfeder/ (qələm) [169, s. 19]

*Bavariya dialekti**Ədəbi alman dili*

/Schaufenster/	/Auslage/ (vitrin)
/Backstein/	/Ziegel/ (keçi)
/Geschob/	/Stockwerk/ və ya /Stock/ (mərtəbə)
/Knabe/	/Lüngling/, /Bub/ və ya /Bursche/ (oğlan)
/Haut/	/Schale/ (dəri)
/Küster/	/Mesner/ (kilsə xadimi)
/Vorsicht/	/Obacht/ (ehtiyatlılıq)
/Ballen/	/Knallen/ (partlamaq)
/achtgeben/	/obachtgeben/, /aufpassen/ (diqqətsizlik)
/lutschen/	/schlecken/, /Shzeln/ (emmək, sormağ)
/Plätten/	/bügeln/ (ütüləmək)
/Schlulrn/	/reiben/ və ya /putzen/ (silmək)
/einkaufen/	/einholen/ (bazarlıq etmək)
/bohnern/	/üachsen/(böyümək)
/kneifen/	/zwicken/(cimdikləmək)
/pieken/	/stechen/, /zwicken/ (batırmaq etmək)
/gebrauchen/	/brauchen/ (lazım olmaq, istifadə)
/verhaften/	/festnehmen/ (tutmaq, həbs etmək)
/weich/	/lind/ (latınca lenis) (xəfif, yumşaq)
/hell/	/licht/ (lichtes Bier, braunes Bier) (açıq, aydın)

/kleten/	/pappen/ və ya /picken/ (yığmaq)
/aufräumen/	/zusammenräumen/ (təmizləmək)
/gehörchen/	/folgen/ (izləmək)
/tummeln/	/beeilen/ (tələsmək)
/muhen/	/natschen/ (mələmək)
/klüben/	/spalten/ (bölmək, yarmaq)
/spitzkrug/	/giesskanne/ (su qabı, su çiləyən)
/buckel/	/kucken/ (baxmaq)
/Nadelbaum/	/Lomde/ (iynəyarpaq ağacı)
/Knopfen/	/knoten/ (bağlamaq, düyün)
/Polster	/kissen/ / (öpmək)
/Spitol/	/Krankeuhaus/ (hospital) (xəstəxana)
/Altane/, /Laube/	/Balkon/ və ya /Schrot/ (balkon)
/Staude/	/Gebüsch/ və ya /Stauden/ (kolluq)
/Stiege/	/Treppe/ (pilləkən)
/Staffel/	/Stufe/ (mərhəl, qat)
/Pfinstag/	/Donnerstag/ (4-cü gün) [169, s. 24]

Bavariyada /Liege/ əvəzinə /Bettstatt/ (çarpayı), /Divan/ və ya /Sofa/ deyilir.

/Trage/ əvəzinə /Bahre/ (xərək) işlənir. /Reiche/ və ya /Durchreiche/ əvəzinə /Loch/ (dəlik), /Lücke/, /Schubfenster/ və ya /Schalter/ (siyirtmə, pəncərə) işlənir. Bavariya dialektində sarıma və əhatə etmək mənasında işlənən fellərdə /ver/ əvəzinə /zu/ və başqa sözləri işlənir. Məsələn,

/verriegeln/ əvəzinə /zurilgeln/ (rəzə ilə bağlamaq)

/vermauern/ – /zumauern/ (hörmək)

/verschnüren/ – /zuschnüren/ (qaytanla bağlamaq)

/versperren/ – /zusperren/ (çəpərləmək)

/verdecken/ – /zudecken/ (örtmək, gizlətmək)

/verschließen/ – /zuschließen/ (köhnəltmək)

/verkraften/ – /erkräften/ (gücləndirmək)

Bavariya yazılı dilində Bavariya dili alınma sözlərə qarşı çıxır.

/Lausejunge/ – /Lausbub/ (dəcəl, nadinc, uşaq)
 /Brotende/ – /Scherze/ (qabıq, köz, qartmaq)
 /Graubrot/ – /Hausbrot/ (buğda və çovdar çörəyinin qarışığı)
 /Grab/ – /rösch, resch/ (tez, sürət, suda basdırmaq)
 /das Lahr/ – /Heuer/ (gəmi komandasının kirayə verilməsi)
 /Knüppel/ – /Knüttel/ (dəyənək, yoğun ağac)
 /Kuste/ – /Schnauffer/ (yorğunluğunu almış adam)
 /Kneife/ – /Beisl/ (çəkməci bıçağı, çapacaq)
 /Schnake/ – /Gelse/ və ya /Staunze/ və ya /Stech – mucke/ (zarafat)
 /der Ball/ – /der Ballen/ (yığın, tay)
 /Schuppen/ – /Schupfe/, və ya /Schupfen/ (talvar, çardaq)
 /Kiefer/ – /Föhre/ (şam ağacı)
 /Krummkiefer/ – /Lotsche/ (dağ şam ağacı)
 /Griebs/ – /Butzen/ (məğz, iç, özək)
 /Kaufmann/ – /kramer/, /Ladner/ (tacir)

Ağrı ilə bağlı olan ifadələrin hamısı /schmerz/ əvəzinsə /weh/ ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn,

/Kopfschmerzen/ – /Kopfweh/ (baş ağrısı)
 /Halsschmerzen/ – /Halsweh/ (boğaz ağrısı)
 /Bauchschmerzen/ – /Bauchweh/ (qarın ağrısı)
 /Zahnschmerzen/ – /Zahnwoh/ (diz ağrısı) [177, s. 121].
 /Pickel/ – /Wimmerl/ (külüng, kərki) bu alət çox çətin, ağır prosesi yerinə

yetirmək üçün istifadə edilir.

Bavariyalılar qurtarmaq mənasında “stans” demirlər və onu hikmətli sözlə möhkəmləndirirlər. /Aus is’ und gar is’ und schad is’ dab wahr is’!/
 Bayramı ifadə edən /Himmelfohr/ sözü təkcə işlənmiş o Maria Himmelfohrt və christi /Himmelfahrt/ kimi işlənir.

Bayramı ifadə edən /Himmelfohr/ sözü təkcə işlənmiş o Maria Himmelfohrt və christi /Himmelfahrt/ kimi işlənir.

Bəzi sözlər var ki, onların bu günkü formaları orta alman dili dövründən qalmadır. Məsələn, orta alman dili dövründə /Komm/ - /Komp/ adlanırdı. Genitivdə /des Kambes Lamp/ – /lambes/ – indi /Lamm/ kimi ədəbi dildə ifadə olunur, ancaq

Bavariya dialektində, Lambbe kimi deyilir. /-mb/ əvəzinə bu gün ədəbi dildə /-mm/ işləndiyi halda Bavariya dialektində /b/ hələ də öz yerində tələffüz olunur.

/Der Kamm/ – /Kombbe/ (daraq)

/kämnen/ – /Kombben/ (daramaq)

/Wamme/ – /Wambbu/ (buxaq)

/Lamm/ – /Lambbe/ (quzu)

Orta alman dili dövründəki /u/ səsi yeni alman dili dövründə /o/ səsinə, /ü/ səsi isə /ö/ səsinə keçdi. Lakin Bavariya dialektində indi də /o/ əvəzinə /u/ və /i/ tələffüz olunur.

<i>Yeni alman dili</i>	<i>Orta alman dili</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/Sonne/	/sunne/	/sunn/ (günəş)
/besonders/	/besunder/	/bsundas/ (xüsusilə)
/besonnen/	/besunnen/	/besunna (ehtiyatlı, tədbirli)
/gewohnnen/	/gewuhnen/	/gwuna/ (alışmaq)
/Sommer/	/sumer/	/summa/(yay)
/sonst/	/sunst/	/sunsdd/(yoxsa)
/König/	/künec/	/kini/(şah)

2.4. Nəticə

Yazdıqlarımızı ümumiləşdirərək belə nəticələr çıxarda bilərik.

XIX əsrin əvvəllərində dillə məşğul olan bir çox alman alimləri ədəbi dillə dialektlər arasında böyük fərqləri qeyd edirdilər. Bunu araşdırmalarda tanınmış alman alimi Jacub Grimmə məxsusdur. Sonralar bu tədqiqatları F.J.J.Stalder, J.A.Şmellər kimi alimlər davam etdirdilər. Maraqlısı budur ki, ilk tədqiqata cəlb olunan dialektlərdən biri də “Bavariya” dialektidir.

Fonem nəzəriyyəsi meydana çıxdıqdan sonra bu məslə daha da aktuallaşdı. Dilçilər fonemin variantlarının araşdırarkən dialektlərə müraciət etməli olurdular. Onlar bu yolla da dialektləri bir-biri ilə müqayisəsini alırdılar.

Dialektləri müqayisə edən ilk kitab isə Karl Haaq tərəfindən yazılmışdır. Bu kitab “Yuxarı Neekar və Donay torpaqlarının dialektləri” adlanırdı.

Bir çox alimlərin apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq alman dili dialektləri bir neçə qrupa bölürdü:

I. Aşağı alman dialektləri.

1. Friz dialekti
2. Aşağı frank dialekti
3. Aşağı sakson dialekti

II. Orta alman dili dialektləri

1. Orta Almaniyanın frank dialekti
2. Furing dialekti
 - a) orta frank dialekti
3. Rupuar dialekti
4. Mozel - frank dialekti

III. Cənub alman dialektləri

1. Cənubi Almayniada frank dialekti
 - a) Cənubi frank dialekti
 - b) Şimali frank dialekti
2. Aleman dialekti
 - a) şvab dialekti
 - b) yuxarı aleman dialekti
 - c) aşağı aleman dialekti
3. Bavariya dialekti

Yəni ədəbi dil və dialektlər daim vəhdətdədirlər və dialektlər ədəbi dilin zənginləşməsinə daim təkan verir.

Alman dilini tədqiq edən alimlərin yazdığına görə, bu dilin ilkin inkişaf mərhələsində Frenk dialekti xüsusilə fərqlənirdi.

Sonralar sakson dialekti alman ədəbi dilinin təşəkkülündə mühüm rol oynadı. Bunun əsas səbəbi isə böyük alman mütəffəkkiri Martin Lüterin “İncil”i latın dilindən sakson dialektinə çevirməsi oldu.

Alman ədəbi dilinin dialektlərindən başqa variantları da var. Bunlar Avstriya İsveçrə variantlarıdır. Avstriya variantı daha geniş ərazini əhatə edir.

Avstriya və İsveçrə variantları ədəbi dildən leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən xeyli fərqlənir.

Biz yuxarıda qeyd etdik ki, dialektlə ədəbi dil bir-birindən əsasən fonoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bunu variantlara da şamil etmək olur. Məsələn, Avstriya variantında /r/, /l/, /m/ və /n/ fonemləri qarşısında /o/ /u/ foneminə keçir.

/Sohn/ - /suhu/ogul

/Sonne/ - /sunne/gunes

/vohl/ - /vur/tam'

/dort/ - /durt/orada

Variantla ədəbi dil arasındakı qrammatik fərqlər də maraq doğurur. Məsələn, indiki zamanın 2-ci və 3-cü şəxsin təkində ədəbi alman dilində qüvvətli fellər “Umlant” qəbul etdiyi halda variantda qəbul etmir. Məsələn,

/du fährst/ - /du fahrst/

/er fällt/ - /er fallt/

/er läuft/ - /er lauft/

Bəzi fellər ədəbi dildən fərqli olaraq 1-ci şəxsin təkində kök saitini dəyişir. Məsələn,

/ich nimm/ - /ich nehme/

/ich gib/ - /ich gebe/ [177, s. 124]

Bəzən isə fel 1-ci şəxsin təkində şəxs şəkilçisi qəbul etmir. Məsələn,

/ich - komme/ - /ich komm/

/ich glaub/ - /ich glaube/.

Leksik xüsusiyyətlərə gəldikdə, bu variantda xeyli söz var ki, onlar ədəbi dildən tamamilə fərqlənir. Məsələn,

/Samstaq/ - /Sonntag/ (bazar günü)

/Somel/ - /Brötehen/ və s. (qoğal)

Bavariya dialekti ərazi baxımından 3 qola ayrılır: şimal, cənub və orta.

Bavariya dialekti alman dili dialektləri arasında ən geniş ərazini əhatə edən dialektdir. Bu dialekt ədəbi dildən fonoloji, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə çox fərqlənir. Bu fərqləri III fəsildə daha ətraflı şərh edəcəyik.

III FƏSİL

BAVARIYA DİALEKTİNİN LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

3.1. Bavariya dialektinin leksik xüsusiyyətləri

Bavariya dialekti təkcə Bavariyanı deyil, həmçinin Avstriyanı da əhatə edir. Biz yazmışdıq ki, bəzən bu dialekti Avstriya dialekti ya da alman dilinin Avstriya variantı da adlandırırlar.

Böyük bir ərazini əhatə edən dialekt, 3 qola ayrılır: şimal, cənub və orta.

Bavariya dialektinin cənub qolunda şteyermarklılar, kerntenlilər və Trinolular danışirlar. Dialektin bu qolu “kch” /kx/ birləşmələri ilə həmçinin ədəbi alman dilində samit zəifləməsi adlanan /d/, /b/, /g/ samit kəşmələri ilə fərqlənir. XII əsrin əvvəlində və ortalarında cənubi Bavariyada diftonqlaşma hadisəsi baş verdi: /e/ > /ia/, /o/ > /ou/ səsinə keçdi. Eyni zamanda monofonqlaşma hadisəsi də baş verir: /ai/ > /e/ [59 s. 409].

Lakin bu hadisə bu dialektin hər yerində özünü eyni şəkildə biruzə vermədi. e > ea və o > oa keçməsi hadisəsi 1200-ci illərdə Kerntenriyada və Tirola baş vermişdisə, Orta Bavariyada /e/ və /o/ fonemləri hələ də qorunub saxlanırdı. Cənubi və şimali Bavariya dialekti XIV əsrdən başlayaraq orta Bavariya dialektində baş verən yenilikləri asanlıqla qəbul etməmişdir. Xüsusilə Tirola, ən çox da Öztalda və Zillertalda bu yeniliklər çətinliklə qəbul olunurdu. Dialektin bu qolunun əhatə etdiyi ərazilər qərbi Aleman dialekti ilə, Çexoslovakiyanın ərazisində olan Bavariya dialekti ilə, cənubdan isə Alp dağları ilə əhatə olunur.

Bavariya dialektinin cənub qoluna Avstriyanın da daxil olduğunu nəzərə alsaq, dialektin bu qolunun çox geniş bir ərazini əhatə etdiyini görürük. Buna görə də dialektin bu qolunun özündə də müəyyən dialektik dəyişikliklərə rast gəlmək olur. Bu da onun müəyyən dillərdə danışan ölkələrlə qonşu olması ilə bağlıdır [42, s. 409].

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, yunan və qot dilindən alınmış həftə günlərinin adları Bavariya dialektinin bütün qolları üçün xarakterikdir: “Ergetag” > /Dienstag/ və “Pfinztag” > /Donnerstag/. Orta alman dili dövründə diftonqlaşma hadisəsi baş verdi. Bu hadisədə alman dilinin bütün dialektlərində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Bavariya dialektində /ei/>/oa/ diftonqunun dəyişməsi hadisəsi baş verir. “hoas” /heiβ/, “broat” /breit/ və s. Bu dialektə işlənən və tarixən qorunub saxlanmış elə sözlər vardır ki, onlara başqa dialektlərdə rast gəlmək olmur. Məsələn, Har “Flachs” (kətan), Brein “Hirze” (darı), Rauchfang “Kamin” (kamin), Kuchel “Küche” (mətbəx), Anze “Gabeldeichsel” (qoşqu aləti), Walger “Teigholz” (təknə), Pfeid “Hemd” (köynək), Fürtuch “Schürze” (önlük) və s.

Bavariya dialekti müxtəlif zamanlarda german dilinə, həmçinin aşağı alman və skandinav dillərinə daxil olub. Lakin o, orta alman dili dövründən işlənməyən sözləri hələ də qoruyub saxlayır. Məsələn, bavarca “Obse” /Vorhalle/, qədim alman dilində “upsi”, got dilində “ubizwa” “giriş otağı”. Bavarca “Pfeit” “Hemd” (köynək), aşağı alman dilində /Pije/, ingilis-sakson dialektində “pad”, got dilində “paida”, fin dilində “paita” deməkdir.

Zalsburq cənubi və orta Bavariya dialekti arasında keçici mövqe tutur. Zalsburq danışıq forması şərqdən və qərbdən bu dialektə öz təsirini göstərir. Cənub Bavariya dialektinə bu dialekt Lungau, Pongau və Pinzquai da təsir edir. Gunquada bu ayrıca bir dialektə çevrilmiş və Kerntenin ərazisində də öz təsirini davam etdirir. Məsələn, “Stegn” /Stern/ (ulduz), “gaxin” /Garten/ (bağ) və orta Bavariya dialektinə xas olan vokallaşma hadisəsi. Məsələn, /l/ səsinin düşməsi hadisəsi. Məsələn, “wid” /Wild/ (vəhşi), “heiffen” /helfen/ (kömək etmək), orta Bavariya dialektindən fərqli olaraq Kernten deyilən ərazidə “stern”, “gortin”, “wild”, “helfen” deyilir. Keneneya /du/ saitənin uzanması hadisəsi sprantlarda baş verir. Məsələn, “Slisl” /Schlüssel/ (açar), “Wöser” /Wasser/ (su), “drešn” /dreschen/ (döymək) və s.

Beləliklə Kernten cənubi və orta Bavariya dialekti arasında keçid rolunu oynayır və saitlərin qısa tələffüzü ilə seçilir. Məsələn, /slisl/ [42, s. 410].

Orta Bavariya dialekti də çox böyük ərazini əhatə edir. Buraya Dunay, orta və aşağı Yunanıstan, hələ qədimdən Lehiden Bratislovaya qədər olan ərazi daxildir.

Dialektin bu qolu orta alman ədəbi dilindən çox fərqlənir. Əsas fərqləndirici əlaməti /e/ saitinin düşməsi, həmçinin “en” sonluğunun /a/ səsinə keçməsidir. Məsələn, /Ofa/ – “ofen” (soba), /hupfa/ “hüpfen” - /atılmaq/ (hopponmaq), Noiz, Huiz, “Holz” (ağac), Soiz, Souz, “Salz” (duz) [42, s. 410].

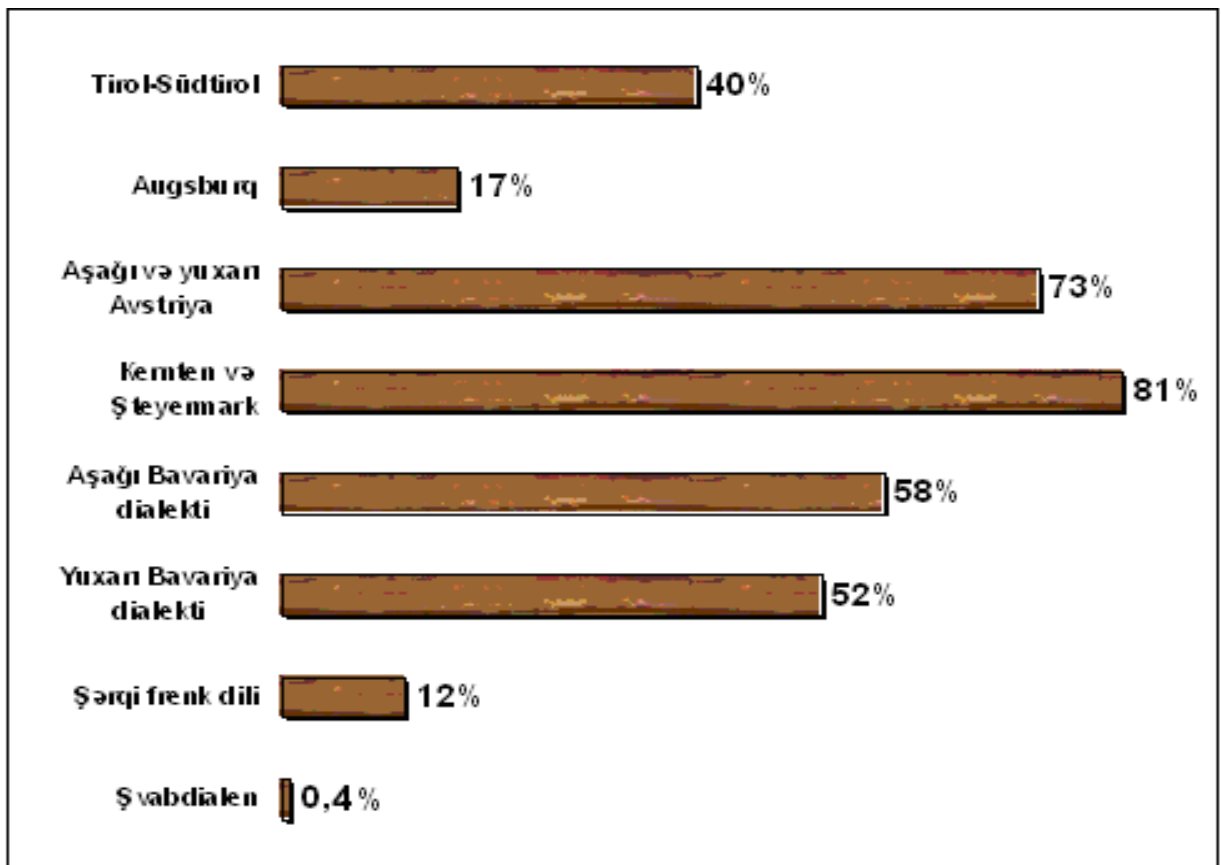
Burada həmçinin alman dilinə xas olan samit zəifləməsi hadisəsinə də rast gəlmək olur, xüsusilə də Lehdə. Məsələn, /kxlea/, “Klee” (yonca), /roat/ “rot” (qırmızı). Bəzən /u/, /ə/, /o/ səslərinin /ou/, /ua/ və /ui/ diftonqlarına keçdiyini də müşahidə etmək olar. Belə hallara orta Bavariya dialektinin şərqində rast gəlmək olar. Məsələn, “rein” /reden/ (danışmaq), “bruida” /bruada/ “Bruder” (qardaş).

Dialektin bu qoluna xas xüsusiyyətlərdən biri də samitin düşməsi hadisəsidir. Bu hala şərqdə aşağı Avstriyanın Dunay ərazilərində rast gəlmək mümkündür. Məsələn, /grüi/ “Krug” “küzə”, la “Laub” yarpaq [42, s. 410].

Yuxarı Avstriyada, Linşdə, Salzkammergutda “r” > “ch” (x)-ya keçməsi müşahidə olunur. Dialektin bu qolunda danışılan bir çox ərazilərdə qədim dildən qorunub saxlanmış /r/ əvəzinə /hr/-nin işlənməsinə rast gəlmək olur. Məsələn, /hrin/ “rennen” (qaçmaq). Bu orta Bavariya dialektinə xas olan xüsusiyyətlərin sərhəddi yoxdur və dilin mənşəyi ilə bağlıdır [42, s. 410].

Şimali Bavariya dialektində Regensburgda, Naabda, Tixtelgebirgdə, həmçinin şimali Böhmervalda da danışılır. Dialektin bu qolu üçün xarakterik olan əsas xüsusiyyət “gestürzten”, yəni devrilmiş diftonqların /ei/, /ou/-un işlənməsidir. Hansı ki, bunlar bir çox dialektlərdə, həmçinin Bavariya dialektinin başqa qollarında /ie/, /üe/ və /uo/ diftonqlarına çevrilmişdir. Məsələn, “Breif” /Brief/ (məktub), “Bruoder” /Bruder/ (qardaş). Qədim alman dili dövründə işlənmiş /ō/, /ē/ saitləri Bavariya dialektində /ua/ kimi işlənmişdir (bruader), şərq və cənubi ərazilərdə isə (bruider) /ui/ işlənir. Bu çevrilmiş, yıxılmış diftonqların mənşəyi aydın deyil. Aydınlaşdırmaq mümkün olmamışdır ki, bunlar bu ərazinin özündə inkişaf etmişdir, yoxsa başqa bir yerdən alınmışdır [42, s. 411].

Diftonqlaşma hadisəsinin Almanianın ərazisində olan dialektlərdə hansı şəkildə baş verdiyini əyani şəkildə göstərmək üçün alman alimi W.König belə cədvəldə göstərmişdir.

Şək. 3.1

Yuxarıda göstərdiyimiz sxemə əlavə olaraq qeyd edə bilərik ki, Kernten və Şteyermarkda da Bavariya dialektində danışılır [115, s. 147].

Bavariya sözünün özünün də çox maraqlı tarixçəsi var. Alman dilinin kiçik ensiklopediyasında göstərilir ki, indi Bavariya adlanan bu ərazilərdə VI-VII əsrlərə qədər avarlar adlanan türk tayfaları yaşamışlar. Lakin Böyük Karlın hakimiyyətə gəlməsi türk tayfalarının indiki Karpət dağlarının ətəklərinə sıxışdırılması ilə nəticələndi [115, s. 148].

İngilis alimi R.Keller Bavariyanın adı haqqında daha ətraflı məlumat verir. O göstərir ki, türk tayfalarından biri olan Avarlar indi Bavariya adlanan ərazilərdə V-VI əsrlərdə öz hersoqluğunu yaratmışdılar. Bu hersoqluq “Odina” adlanırdı. Onlar hətta öz kilsələrini də tikmişdilər. Lakin 768-ci ildə Böyük Karlın hakimiyyətə gəlməsi və güclənməsi “Odina” hersoqluğunun süqutuna və türk tayfalarının ölkənin içərilərinə sıxışdırılmasına gətirib çıxarır [134, s. 25-26].

Həmin əsərdə o dövrün xəritəsi verilib və burada həmin dövrdə türk tayfalarının yaşadığı ərazilər göstərilmişdir [134, s. 34].

Alman dilinin kiçik ensiklopediyasının da Karpat dağlarının ətəklərində bir neçə kəndin əhalisi qarşıq bir dildə danışır. Tədqiqatçılar bu kəndlərdə danışılan dili Şvabtürk dialekti adlandırıblar [40, s. 304].

Hazırda bu dialektə Lendera, Dudenstein, Korum, Sodova və b. kəndlərdə danışılır.

Bunlardan bir qədər cənubda, yəni Yuqoslaviyanın ortalarına yaxın olan ərazilərdə də bu dialektə danışan kəndlərin olması aşkar edilib.

Bütün bunlar belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, VI-VII əsrlərdə öz həqiqi vətənlərindən sıxışdırılmış türk tayfaları yuxarıda adları çəkilən ərazilərdə məskunlaşmışlar.

Bu ərazilərdə danışılan dialekti bəzən yunan-alman dili adlandırırlar. Lakin aparılan tədqiqatlar zamanı aydın olub ki, bu qədim alman dialektlərindən biri olan Bavariya dialektinə çox yaxındır. Burada yazılıb ki, müəyyən şeyləri çıxsaq, bu dialekt frenk qarışıq ərazisində danışılan şvab-türk dialekti adlanan Bavariya dialektidir [42, s. 429].

Yunanıstanın ortalarında danışılan dialektin özü də 2 yerə ayrılır: şərq və qərb. Dounayuwinkeldə, Tşepeler adasında, Vorlandda və Şild dağlarında danışılan dil. Buralarda danışılan dialektə Dunay-Bavariya-ua dialekti deyilir. Qərbdə isə Bakony-Waldda danışılan dialekt Bavariya dialekti adlanır. Məsələn, /pruada/ – /khua/ (şərq) /pruida/; /khui/ (qərb) /Bruder/, /Kuh/ (qardaş, inək). Buralarda bir α - dialektində rast gəlmək olur. Məsələn, /pröd/ – /breit/ (əniş), /stan/ – /stein/ (daş). Bavariya-Avstriya dialektində bu hərf dəyişmələrinə çox az rast gəlmək olur.

Bakony-Waldda bəzən Bavariya dialektindəki /oa/ formasına da rast gəlmək olur. Proad “breit”, /toan/ “Stein”. Burada, xüsusilə şimalda, çoxlu Bavariya-Avstriya və rainfrank dialektlərində qarışıq danışan kəndlər vardır. Belə qarışıq dialektlərə Welenzer dağlarında da rast gəlmək olur. Bunu tədqiqatçılar bavariya-svabi-pfalsi qarışıq dialekti adlandırmışlar.

Bugünkü Yunanıstan ərazilərində, qərbdə Qərbi-dunay-bavariya dialektinə, cənubda isə Rainfrenk dialektinə rast gəlirik.

Bavariya dialektinin başqa dialektlərlə oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirərkən hər şeydən əvvəl fonoloji özəlliklərə fikir vermək lazımdır.

Bavar dialektində aşağıdakı diftonqlaşma və vokallaşma hadisəsi müşahidə olunur. Məsələn, /uo/ = /uo/ = /ui/ = /muoter/ = /muodp/ = /mnido/ mutter (ana)

Mutter, ot. al. d. ie; üe = ip liep – lipb = lieb (sevgi)

/müede/ = mipd = /müde/ (yorğun)

vokal.ar-or = op hart = hopt “hart” wort = wopt “Wort” (söz)

Rainfrenk dialektində monofonqlaşma hadisəsi baş verdi. Məsələn, /mutp/ – /motp/, /lib/, /mid/ və s. Bavariya dialektində /l/ səsinin düşməsi hadisəsi baş verdi. Məs.: /hoits/ – /huits/ “holz” (odun) /soits/ “Salz” (duz). Buna Frenk dialektində heç təsadüf edilmir.

Tədqiqatçı alim R.C.Vood müəyyən etmişdir ki, Kanada və Amerikada yaşayan almanlar da müəyyən dialektlərdə danışırlar. Bu dialekti ümumi şəkildə Pennsufoonis adlandırırlar. C.E.Reed və L.V.Selfert müəyyən etmişlər ki, leksik cəhətdən bu dialekt pfals – şvaliş – englis olduğu halda, sözün formasına görə frenk-bavardır. Bavariya dialektinin alman dilinin başqa dialektləri ilə çox oxşar və fərqli cəhətləri vardır.

Alman dili dialektlərinin, demək olar ki, hamısı orta alman dili dövründə bu dilin keçirdiyi bütün dəyişiklikləri keçirmişdir. Məsələn, I və II samit dəyişmələri, diftonqlaşma, monofonqlaşma. Ümumiyyətlə dildə baş verən dəyişikliklər bu və ya başqa şəkildə dialektlərdə də öz ifadəsini tapmışdır. Bəzi dialektlərdə bunu müşahidə etmək həmin dialektlərin yazılı abidələrin olmadığı üçün mümkün deyildir.

Alman dili üçün xarakterik olan ikinci samit irəli çəkilməsi hadisəsini dialektlərdə necə reallaşdığını nəzərdən keçirək. Böyük rus germanisti V.M.Jirmunski ikinci samit irəli çəkilməsində ən fəal samitlərin üç vəziyyətdə özünü doğrultduğunu, həmçinin bu samitlərin dialektlərdə vəziyyətini belə ifadə edir.

1. /p/; /t/ ; /k/ səslərin vəziyyət

/p/ > /ff/ - /f/ - pan offan

q. Sak. dialektində

/t/ > /zz/ - /z/ - /etan/ /ezzan/ /essen/ (yemək)

/k/ > /hh/ > /ch/ - /makōn/ - /mahhon/ /machen) (etmək)

/ik/ - /in/

2. /p/; /t/; /k/ - /p/ > /pf/. Rain-Frank dialektində bu hadisə /r/ və /l/ səslərindən sonra baş verir. Məsələn, /helpon/ - /helpfan/ (kömək etmək).

/k/-nin /kh/-yə keçməsi hadisəsi isə Aleman və Bavariya dialektləri üçün səciyyəvidir. Məsələn, /korn/ - /khorn/ (taxıl)

3. /d/ > /t/ keçməsi hadisəsi cənub alman, aşağı alman, həmçinin orta alman və Rain-frank dialektlərinə də aiddir. Məsələn,

<i>q. sak.</i>	<i>aşağı-orta alman dial.</i>	<i>cənubi alman dial.</i>
Dohter	Dohter	tohter - dochter (övlad qız)
Bindan	Bindan	bintan - binden (bağlamaq)

/b/ > /p/ əvəzlənməsi isə orta frank, rain-frank, bavar və aleman dialektləri üçün səciyyəvidir.

<i>Orta Frank</i>	<i>Bavariya və Aleman</i>	<i>Bavariya</i>	<i>Aleman</i>
beran	peran	Kepan	keban – geben (vermək)
sibba	sippa	Sipun	sibun – siben (alti)

Sondakı hecəda gələn /i/ və /j/ səslərindən sonra /a/-nın /e/-yə keçməsi hadisəsi umlaut qəbul etmə kimi qeyd olunur. Buna da birinci umlaut və ya “Primärumlaut” deyirdilər. /a/ səsinin /i/ və /j/ səslərindən sonra /e/ və /i/ səsinə keçməsi q. al. d. VIII əsrdən güclənməyə başladı. Məsələn, /gost/ – /gesti/, /Gast/ - /Gaste/

/faran – ferit fahren/ (er) fāhrt (miniklə getmək)

q. al. dil. /senten/ (sentjan-dan əmələ gəlib) q. sak. dial. /sendian/, got – /sandjan/ – /senden/ (göndərmək)

Bunlar alman dilinin bütün dialektlərində öz əksini tapırdı.

Bir çox dialektlərdə /ht/, /hs/, /hl/, /hn/ samit birləşmələri /a/ səsinin umlaut qəbul etməsinə mane olurdu. /Mahit/ /Mächtig/ (güclü) /Wahsid/ (er) /wächst/ (böyümə) /trahni/ “Tränen” (göz yaşı).

Bavariya və Aleman dialektlərində bunlarla yanaşı olaraq /l/ səsi umlauta mane olurdu. Məsələn, Frank dialektində /holtan/, /hertis/, /heltit/, Aleman və Bavariya dialektində isə /hh/, /ch/ samit birləşmələri umlautun qəbul edilməsini ləngidirdi.

Frank dialektində /sehhis/, /sehhit/, Bavariya və Aleman /sahhan/, /sahhis/, /sahhit/, xüsusilə bavariya dialektinə məxsus olan bir xüsusiyyətdə var ki, bu da onu başqa dialektlərdən fərqləndirir. Bu da /r/ səsindən sonra umlaut qəbul etməməsidir.

Bavariya – /marren – marren, warmen - warmen/

Aleman – /marren-merren, warmen- wermen/

Belə sözlərə xüsusilə qədim bavar poeması “Muspilli”də rast gəlmək olur. Məsələn, /kistarkon/ (möhkəmləndirmək), /aruartit/ (yaralı), /morrit/ - /kitarnit/ (gizli) [204, s. 110].

İsmin Genitiv və Dativ halları IX əsrin sonlarında /-es/ və /-e/ qəbul etdiyi halda, bir çox cənub dialektləri hələ də /as/ və /a/ qəbul edirdi. Bu, xüsusilə Bavariya dialekti üçün xarakterik idi. Dativin cəmində kişi cinsli isimlər /un/ və /on/ qəbul edirdi. Ancaq bəzi dialektlər /um/, Frank dialekti isə /on/ qəbul edirdi. /-On/; /-un/; /-um/ şəkilçilərini Dativdə Bavar və Aleman dialektləri qəbul edirdi. Orta cins üçün bavar və aleman dialektləri /-im/, /-in/, həmçinin Frank dialekti də /-ım/, /-in/ şəkilçilərini qəbul edirdi. Bəzi hallarda Bavariya dialektində şəkilçilərin /-um/, /-un/ formalarına rast gəlmək olur.

Sonu /o/ ilə bitən isimlərin cəmində cənub dialektləri (Bavariya, Aleman və Frank) /-ono/, /-eno/, /-ene/ qəbul edirdi. Qədim Aleman dialekti və sakson dialekti bu zaman yalnız /-ono/ şəkilçisini qəbul edirdi. Məsələn, /suhte/ (günah) Genitiv cəm. /suntouo/

Mənsubiyyət əvəzliliklərində də Bavariya dialektini başqa dialektlərdən fərqləndirən xüsusi formalar tapmaq olar. Məsələn, qədim al. dilində cəmdə orta cins üçün /dem diu/ olduğu halda Bavariya dialektində bu /-dei/, /-deam/, /-dien/ olurdu.

Bəzi ön şəkilçilər əvvəllər indikindən fərqli idi. Bu xüsusilə Bavariya dialektində /gi/ kimi ifadə olunurdu, başqa dialektlərdə isə bu o zaman /ga/ kimi ifadə olunurdu.

/za/ prefiksi qədimdə bir çox dialektlərdə /zi-/ , /ze-/ kimi ifadə olunurdusa Bavariya dialektində o /zar-/ , /zer-/ , /zir-/ kimi istifadə olunurdu [115, s. 148].

/ant/ önşəkilçisi qədimdə /ant/, bəzən /int-/ , /in-/ kimi də işlənmişdir. Məsələn, /antwurt/, /antlaz/ /intlazan/ (buraxmaq, azad etmək), /infahan/ (qəbul etmək). Bu son formaları da Bavariya dialektində müşahidə etmək mümkündür.

/ur-/ önsəkilçisinə qədim zamanlardan cənub alman dialektlərində rast gəlinirdi. Sonralar bu /ar-/ kimi, müasir dövrdə isə /ir-/, /er-/ kimi işlənir.

/fur-/, /for-/ önsəkilçiləri qədim alman dialektində /furi-/, /fora/ kimi işlənmiş, sonralar isə /far-/, /fir-/, /fer-/ şəklinə düşmüşdür. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bavariya dialektində, şimal Frank dialektində /fur-/, /for/, rayn və frank dialektində isə /fir-/, /fer-/ formalarına rast gəlmək olurdu. Bu dövrdə inkişaf edən dəyişən kateqoriyalara cins və hal kateqoriyalarını aid etmək olar. Məlumdur ki, qədimdə alman dilində qüvvətli və zəif hallanma yox idi. Bu dövrdə /-a/ köklü hallanma, /o-/, /a/, /-o/, /-i/ köklü hallanmalar adlanırdı. Bu hallanmaların inkişafında da dialektlərin rolu böyük olub [134, s. 13].

Belə ki, Genitiv və Dativdə təkdə /-es/ və /-e/ şəkilçilərinin qəbul etməsi halına orta əsrlərdə ən çox Bavariya dialektində rast gəlinirdi. Burada bəzi ərazilərdə o /-as/, /-o/ formaları da işlənirdi. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu indi qüvvətli hallanma adlanan /-a/ hallanması idi.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, /ya/ hallanması da var idi və bu hallanma zamanı /i/ səsinin təsiri ilə /-a>-e/ keçirdi. Məsələn, /hirta/ – /hirte/. Bu zaman başqa formalar da meydana çıxırdı. Məsələn, Bavariya və Aleman dialektlərində kişi cinsli isimlərdə /-um/, /-un/, /-on/, Frank dialektində isə /-in/, /-ım/ kimi işlənirdi.

Orta cinsli isimlərdə isə həm Bavar və Aleman dialektləri, həm də Frank dialekti /-im/, /-ın/ qəbul edirdi. Ancaq Bavar və Aleman dialektlərində /-um/, /-un/ formalarına da rast gəlmək olurdu.

Əvəzlilər də zaman keçdikcə formalaşır, ümumi bir formaya düşürdü. Lakin bəzi əvəzlilərin, xüsusilə işarə əvəzlilərin təsriylənməsində dialektik xüsusiyyətlər özünü aydın şəkildə göstərirdi.

Qədim alman dialekt yazılı abidələrdən biri olan “Tasiana” da “der”, “ther”, “dher” kimi ifadə olunurdu. Bavar və Aleman dialektində “das” “dei” kimi yazılır və hallanarkən /dei/, /deam/, /dien/ formalarını alırdı.

Alman dilinin qrammatikasında maraqlı və mübahisəli məsələlərdən biri də “preterito-presentie” felləridir. Onun qaydaya uyğun olmayan formalarının tarixi köklərinin olması şübhəsizdir. Məsələn, /wissen/ feli qədimdə /wizzan/ imiş. I və II

şəxsin təkində /weiz/ (indi weiβ), II şəxsin təkində isə weist I şəxsin cəmində /wizzum/ (-un). Bu zaman bu felin /wissa/ – /wista/, /wessa/, /westa/. Onun /wessa/ formasına ən çox Bavariya və Aleman dialektlərində rast gəlmək olurdu. Digər dialektlərdə isə /wessa/, /westa/ formaları işlənirdi.

Qədim alman dili dövründən fərqli olaraq orta alman dili dövrü ədəbi alman dilinin formalaşdığı dövr kimi xarakterizə olunur. Lakin bu dövr də ədəbi dil dialektlərin təsirindən kənar deyil. Belə demək mümkünsə, ədəbi dilin formalaşmasına dialektlər kömək edirdi.

Məsələn, orta alman dili dövründə /a/ artıq umlaut qəbul edirdi.

Bütün dialektlərdə /ht/, /hs/ samit birləşmələrindən sonra, cənub alman dialekti xüsusilə bavar dialekti /h/ və /ch/-dan sonra umlaut qəbul edirdi.

<i>qədim alman dili</i>	<i>orta alman dövrü</i>
mahti (güc)	Möhtec
nahti (gecə)	Nöhte
wahsit (böyümək)	Wähset

/rw/; /rh/; /lh/ samit birləşmələrindən sonra cənub alman dialekti umlaut qəbul edirdi.

<i>qədim alman dili</i>	<i>orta alman dövrü</i>
/garwen/ (hazırlamaq)	/gärwen/
/varwen/ (rəngləmək)	/värwen/
/walhisc/ (keltli)	/wälhisch/
/tagolth/ (gündəlik)	/tägelich/
/manlih/ (kişi cinsi)	/mänlich/
/vaterlin/ (atalıq)	/väterlin/

Ancaq cənub dialektlərində umlauta /gg/, /ck/, /pf/, /tz/ samit birləşmələri mane olurdu.

/brugge/ (körpü), /mugge/ (ağcaqanad), /drucken/ (sıxmaq), /rucken/ (hərəkətə gətirmək), /stucke/ (parça, hissə), /hupfen/ (hoppanmaq), /wunne/ (qələbə çalmaq), /wünne/ ilə, /kunde/ (xəbər) /künde/ ilə, /dunken/ (təsəvvür etmək) /dünkenlə/ yanaşı işlənirdi.

Həmçinin bu dialektlərdə, yəni cənub dialektlərində |uo| və |ou| diftonqları da umlautun qəbuluna mane olurdu. Məsələn,

<i>cənubi alman dialekti</i>	<i>orta alman dilində</i>
/gelouben/	/elöuben/ (inanmaq)
/honbet/	/hönbet/ (baş)
/konfen/	/könfен/ (almaq (pulla))

Orta alman dili dövründə bir çox dialektlərdə həmçinin alman dilinin özündə də xeyli dəyişikliklər baş verirdi.

Lakin bu Bavariya dialektindən xeyli əvvəl baş vermişdi. /i/, /u/, /iu/ fonemləri > /ei/, /ou/, /öu/ diftonqlarına keçmişdi. Bunu XII əsrin abidəsi olan “Karintin tərifnaməsi” əsərində görmək olar. Ancaq XIII əsrin sonlarından bir sıra Bavariya şairlərinin şeirlərində /i/ əvəzinə /e/ diftonqundan istifadə edilirdi. Ancaq bu zaman başqa dialektlərdə hələ də /i/ saiti işlənirdi. Məsələn, /zit/ (vaxt), /pris/ (mükafat) və s. Bu vaxt Bavariya dialektində maraqlı bir formaya da rast gəlmək mümkün idi. Bu /o^v/ forması idi. Məsələn, /Haus/ /ho^vs/ (ev), müasir dildə /Braut/ /bro^vt/ (gəlin) kimi işlənir. Digər tərəfdən /iu/ [:y] – /öu/ saitlərinə bavar dialektində XII əsrin sonunda rast gəlinirdi [42, s. 151].

Burada qədim /eu/, /öu/ diftonqları ilə yanaşı yeni /eu/, /æu/ və /öu/ diftonqlar da işlənirdi. Nadir hallarda isə /iu/ diftonqundan istifadə olunurdu. Məsələn, /hiute/ /heute/ (bu gün) və /freute/ (sevinmək) qədim alman dialektində /hiutu/ və /frewita/ kimi deyilirdi. Lakin Swab dialektində Bavariya dialektindən çox gec /I/, /u/ səsləri diftonqlaşaraq /e/, /ou/ diftonqlarına çevrilir.

XIV əsrin əvvəllərində diftonqlaşma Almaniyanın başqa dialektlərində də baş verir. Məsələn, Ripuar, Elzas dialektlərində və s. samitlərdə də müəyyən dəyişikliklər baş verir. Lakin bu dəyişikliklər saitlərdəki qədər deyildi. Bu dəyişiklik ən çox /s/-də özünü göstərirdi. /z/ /s/ səsinə, qədim /sk/ samit birləşməsi isə /sch/ foneminə çevrilirdi. Bəzən isə /sk/ /ch/-ya da çevrilir. Məsələn, /tisc/ – /tisch/. /t/ səsinin /d/ keçməsi hadisəsi də müşahidə olunur. Məsələn,

<i>qədim alman dili</i>	<i>müasir alman dili</i>
/binten/ (bağlamaq)	/binden/

/henti/ (əllər)

/Hende/

/lantes/ (ölkə)

/Landes/

Bunlardan fərqli olaraq Bavariya dialektində /g/ səsinin /j/ səsinə keçməsinə, həmçinin /-ege-/, /-age-/ samit birləşmələrinin /-ei-/ samit birləşməsinə çevrilməsinə gətirib çıxartdı. Məsələn,

/ligit/ - /lijit/ - /lig/ (qoymaq)

/megidi/ - /mejidi/ - /meide/ (qız)

/maget/ - /meit/ - /gız/ (Bavarca)

Bəzən isə /-ibi-/, /-idi-/ və /-abe-/ və /ade-/ samit birləşmələrinin /-l/ və /-a/ ya çevrildiyinə də rast gəlmək olar.

*q. a. d.**m. a. d.*

/gibist/

/gibt/ (es) (var)

/habit/

/haben/ və s. (malik olmaq)

Alman dilinin morfolojiyasında da xeyli dəyişikliklər var idi. Bunlar həmişəki kimi dialektlərdə də özünü göstərirdi. Məsələn, “preterito – presentia” fellərinin yeni formaları yaranırdı. Məsələn, alman ədəbi dilinin I və III şəxsin təkində /sol/, /pret/, /solde/ və ya /solte/. Ancaq dialektlərdə, xüsusilə Bavariya dialektində hələ də qədim formalar işlənir. Məsələn, /schol/ - /sollen/ (malı²).

Yeni alman dili dövründə alman dilinin fonetikasında bir sıra dəyişikliklər baş verirdi. Məsələn, diftonqlaşma hadisəsi, Bavariya dialektində XII əsrin sonlarında baş vermişdi. Ancaq başqa dialektlərdə /i/, /iɪ/, /iu/ kimi işlənirdi və yavaş-yavaş Almaniyanın bütün ərazilərində diftonqlaşma hadisəsi baş verirdi. /i>ei/ /æ/ /u>au/ /aō/ /iu>eu/ /ɔθ/.

Diftonqlaşma ilə yanaşı monofonqlaşma da inkişaf edirdi. Diftonqlaşma bir neçə dialektin xidməti sayəsində inkişaf edirdi. Bunlardan biri də Bavariya dialekti idi [40, s. 224].

Alman dili üçün maraqlı olan xüsusiyyətlərdən biri də /a>o/-ya keçməsi idi. XIII əsrin ikinci yarısında Bavariya və Avstriyanın ərazilərində bütün şairlər “a” səsinə “o” səsi ilə əvəz edirdi.

Bavariya dialekti

<i>orta alman dili</i>	<i>müasir alman dili</i>
/arcwān/	/Argwohn/ (lalə) (şübhə)
/mân/	/Mohn/ (xaşxaş)
/mânot/	/Monat/ (ay)
/mâne/	/Mond/ (ağız)
/âne/	/ohne/ (siz ⁴)
/wâc/	/Wage/ (dalğa)
/wâ/	/wo/ (hara) [40, s. 225]

Bəzi alimlər, o cümlədən B.Martin [58, s. 3], J.Grimmin və K.Loxmonnin tədqiqat zamanı birgə çıxartdığı nəticələr, yəni orta əsrlərdə dialektlərdən ümumi dil yaranması fikrini doğru hesab etmirdi. Çünki bu dövrün yazılı ədəbiyyatı bu gündündən fərqli idi və ümumi bir formada inkişaf etmirdi. Adi danışiq dilinin müxtəlif formaları var ki, onların əsasını çoxlu əyalət və cəmiyyət sözləri təşkil edirdi. Ölkənin müxtəlif yerlərində yaşayan şair və yazıçılar öz dialektlərində yazıb-yaradırdılar. Lakin ölkədə iqtisadi və siyasi vəziyyətin dəyişməsi dilində inkişafına öz təsirini göstərirdi. Aparıcı qüvvə kimi burjua hakimiyyətə gəlmiş zaman ümumi ədəbi dil yaranmağa başladı. Şairlər və yazıçılar dialekt sözlərdən az istifadə etməyə çalışırdı; hamı üçün ümumi qaydalar yaranırdı, qafiyə texnikaları meydana gəlirdi. Bax beləcə orta alman dili dövründə alman ədəbi dili formalaşdı [58, s. 6].

Bütün bunlara baxmayaraq yeni yaranan ədəbi dil öz kökünə çox bağlı idi və dialekt ədəbiyyatı kimi qiymətləndirmək olardı.

İqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf edən ölkədə alman ədəbi dili ilə yanaşı latın dili də işlənirdi, latın dilindən ölkənin rəsmi sənədlərində, kilsədə, xüsusi rəsmi mərasimlərdə istifadə olunurdu. Nəşriyyatlarda kitablar ya müəyyən dialektlərdə, ya da latın dilində çap olunurdu. Məsələn, Karl Wegenfeldin yazdığı şeirləri əsl dialekt poeziyası adlandırmaq olardı [58, s. 5].

Yazılı dili və dialektləri nəzərdən keçirərkən görünür ki, dialektlər ədəbi dilin formalaşmasında dərin iz buraxmışdı. Deməli, o zaman əsərlər qaydalara əməl etmədən sadə insanların başa düşəcəyi bir dildə yazılır və oxunurdu.

Yazılı dil isə ciddi qanunlarla bağlı idi. Yazılı dil hər hansı bir xalqın və ya millətin elmi və ədəbi irsini qoruyub saxlayır. Yazıçı, şair və alimlərin əsərləri, qəzetlər, tele-radio, bütün bunlar hər bir xalqın düşüncə tərzinin ifadə vasitələridir. Ədəbi dil hər bir xalqın elmi və ədəbi sərvətlərini nəsildən-nəsilə yaşadan vasitədir [58, s. 6].

Yazılı dil dialektləri arxa plana keçirmir. B.Martinə görə, (seite 6) əksinə özünəməxsusluğu uğrunda mübarizəyə sövq edir [58, s. 6].

Yazılı dil o qədər üstün çəkiyə malikdir ki, dialektlərin daimiliyin qeydinə qalmaq lazım gəlir. Çünki yazılı dillə dialektlər arasında o qədər fərq yaranıb ki, o qədər keçid formaları əmələ gəlir ki, bunlara danışiq dili, vətəndaş dili və s. adlar qoyulub. Bu danışiq formalarında düzgün olmayan səs formalarına, sözlərə, ifadələrə, cümlə quruluşuna və s. rast gəlmək olur. Bütün bunların ədəbi dilə də öz təsiri olur. Hər bir insan yazmadığı və çap etmədiyi zaman heç bir qaydaya əmələ etmədən istədiyi kimi danışır [58, s. 6].

Adi danışiq dili XIX əsrdən formalaşmağa başladı. Danışıq dili dialektlərdən yarandı, bu dildə dialektlərin təsiri hələ də çox güclüdür desək səhv etmərik. Çünki digər fəsilərdə qeyd etmişdik ki, adi danışiq dili dialektlərlə ədəbi dil arasında keçid dili hesab olunur. Biz tədqiqat işimizdə yazılı dildə /Knabe/ deyilsə, şimalda adi danışiq dilində /Junge/, cənubda isə /Bub (e)/ deyilir, ot yığmaq üçün lazım olan dırmıxa cənubda /Rechen/, şimalda isə /Harke/ deyirlər. Bununla bərabər səslərin tələffüzündə, sözlərin hallanmasında, cümlə quruluşunda, vurğuda adi danışiq dilində Almaniyanın müxtəlif ərazilərində çoxlu fərqlərə rast gəlmək olur. Buna, xüsusilə, Almaniyanın Bavariya ərazisində daha çox təsadüf edilir. Məsələn, Bavariyada deyirlər “kina” (cin) hamburqlular isə /schina/, Vyanalılar /offissier/, /Wers/, berlinlilər, /Offizier/, /Fers/ (Vers), şimali və orta Almaniya da deyirlər “ich habe gestanden, gegessen, gelegen”, cənubda isə deyirlər “ich bin gestanden” və s. Bavariyada-Avstrayada /Vergist auf etwas/ deyirlirsə, bütün Almaniya /etwas vergessen/ (unutmaq) deyirlər. /mit/, /vor/, /von/, /zu/, /bei/, /nach/ və /in/ sözləri Bavariya-Avstrayada vurğu daşıyır, xüsusilə onlar /mit, mir, vor/ ilə birləşərkən

vurğulu deyilir. Bu gün radio, televizoru dinləsək görərik ki, Avstriyanın ərazilərində də, sözləri vurğu daşıyır. Məsələn, /mít/, /mír/, /vor/, /sich/.

Bu da Bavariya dialektinin alman ədəbi dilindən fərqlənməsini göstərən əlamətlərdən biridir. İsveçrədə /danken/ əvəzinə /verdanken/ deyilir, /besammeln/ əvəzinə /einsammeln/ işlənir. Qərbi və orta Almaniyada, həmçinin, yuxarı Almaniyada belə deyirlər /er ist noch zu jung das zu begreifen/, başqa ərazilərdə isə /umzu/ işlənir. Alemanlar, Bavariyalılar deyirlər /heute hats eine Hitze/. Alman ədəbi dilində isə deyirlər /heute ist Hitze/.

Bunu danmaq olmaz ki, biz istənilən bir almani danışığından haralı, hətta hansı şəhərli olduğunu müəyyənləşdirə bilərik. Bunu onun tələffüzündən, danışdığı dialektin ahəngindən və s.-dən müəyyənləşdirmək mümkündür. Adi dildə olan belə dialektik xüsusiyyətlər alman dilinin başa düşülməsini çətinləşdirmir, əksinə, dialektləri bir-birindən asanlıqla fərqləndirmək mümkün olur (Adi dilin belə dialekt xüsusiyyətləri onu dialektlərdən ayırmağa kömək edir. Hansı dialektə istifadə etdiyini asanlıqla ayırmaq imkanı verir). Bu cəhətdən ümumi danışiq dili dialektə yaxındır. Təəssüf ki, tədqiqatçılar dilin bu aralıq formasına çox az diqqət verirlər. Bu mərhələ diqqətlə izlənsə ta qədimdən dialektlərdən yazılı dilə nə qədər söz keçdiyini aydınlaşdırmaq olar. Lakin adi dil çox natamam şəkildə tədqiq olunur. Bu dil isə çox maraqlı və vacib tədqiqat sahəsidir.

“Almanlar hazırda dialektə danışirlarmı” sualına W.König “hə” cavabınə verir. Almanların müxtəlif təbəqələrinin dialektlərdən necə istifadə etdiyini cədvəllə belə göstərir.

Almaniyada 1966-cı ildə əhalinin 59%, 1980-cı ildə isə 53% dialektlərdə danışır. (200,s.134)

Cədvəl 3.2

%	ailədə		dostlar arasında		işdə		həmişə			
	1980	1966	1980	1966	1980	1966	1980	1966	1980	1966
cəmi	70	67	67	62	35	40	7		10	13
kişilər	69	64	72	65	44	49	6		8	12
qadınlar	71	70	64	57	27	31	9		11	15
19-29 yaş	73	65	68	62	46	44	7		11	14
30-44 yaş	70	64	68	55	39	38	7		8	15
45-59 yaş	70	66	62	63	34	46	8		13	12
60 yaş	67	75	70	65	22	31	8		10	13
xalq məktəblərində	74	73	70	65	38	45	7		8	10
ali məktəblərdə	60	44	58	46	25	21	8		16	29
Şimali Almaniya	54	50	55	53	36	30	4		17	21
Qərbdə	65	59	51	51	22	28	5		17	19
Rain-Main	78	74	75	71	37	47	9		4	9
Bavariya	77	78	74	65	43	51	10		7	7

Biz Bavariya dialektinin ədəbi dildən leksik xüsusiyyətlərinə görə çox fərqləndiyini dəfələrlə qeyd etmişik. Adətən dialektlər bir-birindən fonetik xüsusiyyətlərinə görə çox fərqlənirlər. Lakin təkcə bir dialektə məxsus sözlər də mövcuddur. Belə sözlərə Bavariya dialektində də çox rast gəlmək olur. Məsələn,

*Ədəbi dildə**Bavariya dialektində*

/abwaschen/	/abspülen/ (yaxalamaq)
/anzünden/	/ankenten/ (alışdırmaq)
/Apfelrest/	/Butzen/ (alma qalığı)
/absichtlich/	/mit Fleiß/ (qəsdən, bilə-bilə)
/artig sein/	/brav sein/ (ədəbli, nəzakətli)
/Auf Widersehen/	/servus, pfüeri/ (görüşənə qədər)
/auflesen/	/zuzammenklauben/ (seçmək)
/Augenbraue/	/Augenhaar/ (qaş)
/Augenlid/	/Augendeckel/ (bəbək)
/Backenzahn/	/Stockzahn/ (yan diş)
/Bauchschmerzen/	/Bauchweh, Grimmen/ (qarın ağrısı)
/Baumrinde/	/Scheiten, Zohe/ (ağac qabığı)
/beeilen/	/schicken, tummeln, pressieren/ (tələsdirmək)
/Berliner/	/Krapfen/ (berlinli)
/Bündel/	/Binkel, Horn, Pauken/ (buynuz, şeypur)

/Bindfaden/	/Schnur, Spagot, Strick/ (ayaqqabı bağı)
/bißchen/	/bissər, wenig/ (az)
/Bonbon/	/Gutel, Zeltel/ (konfet)
/Brathähnchen/	/Hendl, Gickerl/ (qızardılmış cücə)
/Briefsumschlag/	/Kuvert/ (konvert)
/Brötchen/	/Semmel, weckerl/ (qoğal)
/Brotende/	/Scherzel, Kipfel, Ränftel/ (çörək qırıntısı)
/Brotscheibe/	/bestrichenes Brot/ (çörək dilimi)
/Bürgersteig/	/Gehsteig, Trottoir/ (səki, küçə səkisi)
/Dachboden/	/Speicher, Boden/ (çardağ)
/Dickmilch/	/Gestöckelte Milch, Saure Milch/ (qatıq)
/Dunkel/	/finster, es wird Nacht/ (qaranlıq)
/eben/	/halt, fei/ (düz, hamar)
/Eigelb/	/Dotter, Dotterling/ (yumurta sarısı)
/Erdgeschoß/	/Parterre/ (birinci mərtəbə)
/erkälten/	/verkälten, Frost der wischen/ (soyuqlamaq)
/ernten/	/klauben, arnen, graben/ (məhsul toplamaq)
/Erpel/	/Anterer/ (yaşılbaş, erkək ördək)
/Fahrstuhl/	/Anzug, Gift/ (lift)
/fegen/	/kehren/ (süpürmək)
/Fleischer/	/Metzger/ (qəssab)
/Fliege/	/Micke/ (milçək)
/ich friere/	/mich friert's/ (üşüyürəm)
/Frühling/	/Auswärts, Frühjahr/ (yaz fəslı)
/Gabeldeichsel/	/Anzen/ (yaba)
/gähnen/	/Manl aufreipen/ (əsnəmək)
/Geistliche/	/Pfarrer, Herr/ (keşiş)
/Gießkanne/	/Spritzkrug/ (suçiləyən)
/Glanzbilde/	/Albumbilder, Biddle/ (albom şəkli)
/Glühwürmchen/	/Zeuchtkäfer/ (böcək)

/Grasschwade/	/Mahd/ (biçin vaxtı)
/Großmutter/	/Ahnel, Ahnferl/ (nənə)
/Großfater/	/Ähnel, Herrel/ (baba)
/Guck/	/Schau/ (baxış, sərgi)
/Gurke/	/Kukummer, Kümmerling, Murke/ (xiyar)
/Guten Tag/	/Grüß Gott/ (günün xeyir)
/Hahn/	/Gockel, Gickerl/ (xoruz)
/hänseln/	/trätzen, ärgern/ (sataşmaq, əsəbiləşdirmək)
/Hause, nach/	/heim/ (evə)
/Hanse, zu/	/daheim/ (evdə)
/Herbst/	/Einwärts, Zaubreis/ (payız)
/Himbecre/	/Molbeere, Holbeere/ (moruq)
/Jahrmarkt/	/Volksfest, Dult, Kirtag/ (yarmarka)
/Junge/	/Bub/ (cavan oğlan)
/Kaffeetrinken/	/Brotzeit, Marende/ (kofe içmək)
/Kalb (weiblich)/	/Küßel/ (dişi dana)
/Kämmen/	/kampeln/ (daramaq)
/Kaninchen/	/Kiqihas, Hase/ (dovşan)
/Kartoffel/	/Erdapfel, Pumser/ (kartof)
/Kartoffelpürree/	/Kartoffelstampf/ (kartof püresi)
/Kicken/	/fußeln, bolzen/ (fəbol oynamaq)
/klingel/	/glocke/ (zəng)
/klingelt, es/	/läutet, schellt, klinselt/ (zəng çalınır)
/kneifen/	/zwicken/ (çimdikləmək)
/kneifzange/	/Beißzange/ (itياجızlı kəlbətin)
/Kneipe/	/Beiz/ (yeməxana, pivəxana)
/Knöchel/	/Enkel/ (balaca sümük, nəvə)
/Krawatte/	/Binder/ (qalstuk)
/Köte/	/Brotz, Höbbing, Hötsch/ (koma, daxma)
/Zamm/	/Zambe, Bätzerl/ (yüyən)

/laufen/	/rennen/ (qaçmaq)
/Mädchen/	/Dirndel, Maderl/ (qız)
Mahlüurf	/Schermaus, Auwerder/ (dəyirman daşı)
/Milchgifäß/	/Milchhaferl, bmilchkanne/ (süd qabı)
/Möhre/	/Gelbe Kübe/ (yerkökü)
/Mund (halt den...)/	/Maul, Fotzen, Pappen/ (ağız)
/Mutterschwein/	/Zaus, Naschel/ (dişi donuz/
/Mütze/	/Hauben, Koppe/ (papaq)
/Nachtisch/	/Nachspeise/ (çərəz)
/nicht wahr/	/gell/ (elə deyilmi)
/Ohrfeige/	/watschen, Fotze/ (cəzalandırmaq)
/Pferd/	/Roß, Gaul/ (at)
/Pflaume/	/Roßbocken/ (gavalı)
/pflügen/	/ackern/ (yer şumlamaq)
/Pilz/	/Schwammerl/ (göbələk)
/Rotkohl/	/Blaukraut/ (qırmızı kələm)
/schimpfen/	/fluchen, schelten, masseln/ (söymək)
/Schornstein/	/Kamin, Rauschfang, Schlot, Kintel/ (baca)
/Schnupfen/	/Katarrh, Strauchen/ (zökəm)
/Sperling/	/Spatz/ (sərçə)
/Streichholz/	/Zündholz/ (kibrit)
/Taschentuch/	/Sacktuch/ (əl yaylığı)
/Töpfer/	/Hafner/ (dulusçu)
/Traktor/	/Bulldog/ (traktor)
/unterhalten/	/ratschen, heimgarten/ (kömük etmək)
/vorgestern/	/vornacht/ (sırağı gün)
/walderbeere/	/Rotbeere, Erdbeere, Brestling/ (çiyələk)
/Weihnachtsbaum/	/Christbaum, Christkindelbaum/ (şam ağacı)
/weißkohl/	/weißkraut/ (ağ kələm)
/Ziege/	/Geiß, Hättel/ (keçi)

/lühen/

/lügen/ (udmaq)

Bundan başqa biz Bavariya dialektində sənət və iş adlarının necə fərqləndiyini nəzərdən keçirə bilərik.

*Alman ədəbi dilində**Bavariya dialektində*

/Hebamme/

/Bodemutter/ (mamaça)

/Faßmacher/

/Binder/ (boçka bağlayan)

/Tischler/

/Schreiner/ (xərrat)

Ev və mənzil əşyalarının fərqlənməsi:

/Beltlaken/

/Bettüch/ (adyal)

/Hausschuhe/

/Tappen/ (damaşniq)

/Kopftuch/

/Tiegelk/ (baş yaylığı)

/Putzfrau/

/Jungfrau/ (xidmətçi)

/Dachboden/

/Speicher/ (çardaq)

/Schornstein/

/Kintel/ (baca)

/klingelt es/

/schelltes/ (zəng çalmaq)

/Hausschuhe/

/Pantoffeln/ (damaşniq)

/Hausschuhe/

/Papotschen/ (damaşniq)

/Erdgeschoß/

/Parterre/ (birinci mərtəbə)

/Scheuertuch/

/Putzlappen/ (əsg, silgi)

/Scheuertuch/

/Putzlumpen/ (silgi, əsg)

/Kicken/

/bolzen/ (topu ayaqla vurmaq)

/artig sein/

/brav sein/ (cəsarətli olmaq)

/Stecknadel/

/Glufe/ (sancaq)

/Krawatte/

/Selbstbinder/ (qalstuk)

/Taschentuch/

/Schneuztuch/ (cib yaylığı)

Bavariya dialektinin leksik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmaq üçün təkcə sözləri deyil, həmçinin bir neçə söz birləşməsini və mətnləri nəzərdən keçirsək, uğurlu nəticələr əldə edə bilərik. Məsələn, /Auf Wiederschen/ ifadəsinin Bavariya dialektində necə ifadə olunduğunu nəzərdən keçirək.

serwass, oide Hiddn! (alte Hütte)

/Solang die grüne Isar durch a' Münchnerstadt no geht, /Solang der Peter am Petersberg steht, /Solang uns schmeckt a Rade (Rettich), a Bier und a Trumm Brot / Verlaß i aa mein München net, und jetza Pfüät enk (euch) Good!!!!

Bauchschmerzen

Jch habe Bauschmerzen / Da Grimman hat mi anpackt/

beeilen

Mir hamar uns rächt (schr) kschickt

Deat's enk (euch) schigga Kinga, und deat's enk warm oziag'n (Jichen).

Brötchen

Aber wenn du aus einer Sommel 10 Semmelknödeln machen tätst, dann würden sie Semmelknödeln so klein wie Mottenkugeln. Dann würde das wert Semmelknödeln schon stimmen. Weils bloß aus einer semmel sind. Aber solange die Semmelknödeln aus mehreren Semmeln gemacht werden, sagt man unerbitterlich: Semmelknödeln (Karl Valentin: Semmelknödel).

/Weihnachtsman/

/Was mogstn haier (dieses jahr zon Grischtkindl)/ [60, s. 8]

3.2. Bavariya dialektinin qrammatik xüsusiyyətləri

Bu yarım fəsilədə biz Bavariya dialektinin qrammatikasından bəhs edəcəyik. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim Bavariya dialekti ilə bu günkü Bavariya dialekti arasında da çox böyük fərqlər var. Köhnə və yeni Bavariya lüğətlərini araşdırdığımız zaman bir daha bunun şahidi oluruq. Bu gün radio, televiziya, qəzet, jurnal, orta və ali məktəblərdə təhsil, inkişaf etmiş iqtisadi və siyasi həyat tərzi, təmiz alman dili uğrunda aparılan mübarizə Bavariya dialektində bir çox söz və ifadələrin öz yerini ədəbi alman dili sözlərinə verməsinə, köhnə Bavariya dialektinə məxsus söz və ifadələr isə arxaikləşməsinə gətirib çıxarıb.

Buna baxmayaraq bugünkü Bavariya dialekti özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir. Bavariya dialekti danışılan ərazilərdə hələ də hər bir kənd, hər bir rayon bir-birindən fərqlənən dialekt, ifadələri işlədirlər. Bu o deməkdir ki, hələ də

Bavariya dialekti ədəbi dildən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənir. Məsələn, /Uns haid ar aus/ ədəbi dildə belə səslənir: /Uns hält er aus// (Biz ona davam gətirə bilmərik). Bəzən elə ifadələrə də rast gəlirik ki, onları ədəbi dildə ifadə etmək belə mümkün olmur. /Uns hält er aus//, /Uns wird er überleben/ kimi ifadə oluna bilər (Bu bizim başımıza gəldi).

Alman ədəbi dilində felin məsdər formasının şəkilçisi -en-dir. Məsələn, /lauf – en/, /hören/, /nehm – en/. Bəzən ədəbi dildə /-el/ formasında rast gəlirik: /stempe ln/, /rege – ln/; /forde rn/ və s. Bavariya dialektində isə bu şəkilçilərin çoxlu variantları var.

/leem/ – /leben/ (yaşamaq), /schdeam/– /sterben/ (ölmək); /reim/ – /reiben/ (ovuşdurmaq), /reen/ – /reden/ (danışmaq); /lein/ – /leiden/ (əzab çəkmək), /schää/ – /schaden/ (zərər çəkmək), /bagga/ – /backen/ (bişirmək), /schbuin/–/spielen/ (oynamaq), /nehma/ – /nehen/ (götürmək), /kema/-/kommen/ (gəlmək), /singa/– /singen/ (mahnı oxumaq) [54, s. 24].

Belə misalların sayını artırmaq mümkündür. Bu misalların şəkilçilərini ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlirik ki, Bavariya dialektində alman ədəbi dilindən fərqli olaraq aşağıdakı məsdər şəkilçilər var.

/-a/; /-m/; /-n/; /-ng/; /-an/; /-en/; /-ln/.

Bu misalları diqqətlə izləsək görürük ki, Bavariya dialektində /ch/, /ʃ/, +k, +gg, m, n, ng və /p-/ sonluqlarından sonra açıq /-a/ səsi vokallaşır.

Ancaq Bavariya dialektində ədəbi dildə kökü /b/ ilə bitən bəzi fellər, /b/ əvəzinə /m/ samitini qəbul edirlər. Məsələn,

geben - geem (vermək)

verderben - vadaem (korlamaq, xarab etmək) [54, s. 41]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz forma dəyişən fellərə Bavariya dialektində tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, /liegen/ – /liegn/ (uzanmaq, yerləşmək), /regnen/ – /renga/ (yağmaq). /schneien/ feli /scheim/ kimi istifadə olunur. Bu onunla izah olunur ki, orta alman dili dövründə bu söz /snien/ kimi deyil /sniwen/ olub. Yaxşı bilirik ki, Bavariya dialekti qədim alman dilinin bir çox formalarını özündə qoruyub saxlayır. İnfinitivin keçmiş zaman formaları da ədəbi alman dilindən fərqlənir. Ədəbi alman

dilində /gelaufen sein/, /geschlafen haben/, Bavariya dialektində /glaffá/ və ya /gloffá sei/; /gschlaffa bām/ kimi deyilir [54, s. 41].

Passivin infinitivi /erwischt werden/ (tutulmaq), /verhaftet worden sein/ (həbs olunmaq) Bavariya dialektində /dawischd weán/, /vahafd woán sei/.

/Brauchen/ bavarca /braucha/ və ya /brocha/ kimi işlənir. Ədəbi və ya yazılı dildə bu fel /zu/ ilə belə işlənir. /Du brauchst nur anzurufen, Ihr braucht euch nicht zu entschuldigen/. Bavarca və adi danışiq dilində isə /zu/ düşür. Məsələn,

/Bragd goá need a so blääd schang/

/Du brauchst gar nicht so blöd zu schauen/ (Sən belə gic-gic baxmamalısan) [54, s. 43].

/Deá moánd ea brauchd bloß säng/

/Er meint, er braucht bloß zu sagen/ (O fikirləşir ki, o bunu deməlidir)

Du brauchsd reen

“Du mußt reden, du hast es nötig zu reden”

Axırıncı misal alman ədəbi dilindən Bavariya dialektinə gəlmiş olduğu aydındır [54, s. 43].

Infinitivin /zu/ ilə işlənməsini bir daha nəzərdən keçirək. Ədəbi dildən fərqli olaraq Bavariya dialektində /zu/-dan əvvəl /etwas/, /nichts/, /viel/, /wenig/ kimi sözlər işlənir və ya isimləşmiş məsdər /zum/ ya da /zun/ ilə işlənir. Məsələn,

/Gibt es heute nichts zu essen?/ = /Gibds heid nix z essn/, və ya /Gibds heid nix zun Essn?/ [54, s. 44]

/Bitte bringen Sie mir etwas zu trinken/ = /Gäb bringá s má wås z dringgá/ və ya /Gäb bringá s má wås zun Dringga/.

/Habt ihr viel zu tun/ = /Habds vui z doa?/ ya da /Habds vui zun Dōā?/

Bəzən Bavariya dialektində /zu+Infinitiv/ əvəzinə başqa formalar işlənir. Məsələn,

1. /Dann fing sie an zu weinen// = /Na hāds ás Woáná ōfgangd//, yaxud /Na hād zun Woáná ogfangd// (Sonra o ağlamağa başladı).

2. /Er scheint taub zu sein// = /Der is scheinds dorad// (Görünür o kordur).

/Hilf mir die Kohlen hinaufzutragen// = /Huif má k Koin aufdrång// (Mənə kömürü yuxarı daşımağa kömək edin).

/Er bildet sich ein, Napoleon zu sein// = /Eá buidd si ei, dab á dá Náboleon//.

/Du hast versprochen, mich zu heiraten is// = /Du hásd váschbrochá, dab d mi heiradsd// (Sən mənimlə evlənməyə söz vermişdin.) [54, s. 44]

Bavariya dialektində /Statt-zu/ infinitiv qrupu işlənmir. Məsələn, /Statt zu, arbeiten, schläft er// = /Schdadd dab á árwád, schlaffd á// (İşləmək əvəzinə o yatır.)

/Ohne – zu/ isə Bavariya dialektində başqa cür işlənir. Məsələn,

/Er ging weg, ohne sich umzuschauen// = /Der is fuáddgangá, ohne daß a si umschlagd hád// (O, ətrafına baxmadan getdi) [54, s. 44].

/Sie liefen zwei Stunden, ohne auszuruhen// (O, yorulmadan 2 saat qaçır).

/De sán zwoá Schdund gláffá ohne Ausrasdn//.

/Um zu/ bavarca ola bilsin heç deyilməsin. /Um zu/ ilə işlənməli olan cümlələr başqa cür dəyişdirilərək istifadə olunur. Məsələn, /Hans Kommt, um uns abzuholen// = /Dá Hansa kimd und boid uns áb// (Hans bizə aparmağa gəlir).

/Du must laufer, um die Straßenbahn noch zu erreichen// = /Muábd láffá, dab d Dambonn no dáwischd// (Sən tramvaya çatmaq üçün qaçmalısən).

Ich fuhr eigens nach München um das Theaterstück zu schen = Muabd láffá, dab d Drambahn no dáwischd (Mən tamaşaya baxmaq üçün Münxenə gedirəm).

Çox maraqlı infinitivlərdən biri də /geb/ = /geben/-dir. Bu fel köməkçi fel kimi işlənir və əsas mənasını itirir. Onu tərcümə etmək olmur, çünki o, öz həqiqi mənasını itirmiş olur.

/Jetzt miáss má geb boamgēb// = /Jetzt müssen wir heimgehen// (İndi biz evə getməliyik)

/Kinda, seids geb sche brav!/ – /Kinder seid schön brav!// (Uşaqlar cəsarətli olun)

Präsens – Indikativ – Indiki zaman

/ich bitte - i bidd/ (mən xahiş edirəm)

/du bittest – du biddsd/ (sən xahiş edirsən)

/er bittet – eá bidd/ (o xahiş edir)

/wir bitten – mia bidden/ (biz xahiş edirik)

/ihr bittet – ia (və ya ees) bidds/ (siz xahiş edirsiniz)

/sie bitten – sie (və ya de) biddn/ (onlar xahiş edirlər)

Bu misalla biz Bavariya dialektində felin indiki zamanda şəxsə görə necə dəyişdiyini əyani şəkildə göstərə bildik. Bu fərqlər adi danışiq dili ilə ədəbi dil arasındakı fərqlərə çox yaxındır.

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Adi danışiq dili</i>	
/ich gebe/	/i gāb/	(mən verirəm)
/ich trage/	/i drāg/	(mən daşıyırım)
/ich rede/	/i red/	(mən danışırım)
/ich spiele/	/i schbui/	(mən oynayırım)

İkinci şəxsin cəmində

/ihr raucht/	/iá rauchds/	(siz pəpirus çəkirsiniz)
/ihr schaut/	/iá schaugds/	(siz baxırsınız)
/ihr lest/	/iá lesds/	(siz oxuyursunuz)
/ihr esst/	/iá essds/	(siz yeyirsiniz)

3-cü şəxsin cəmində

/sie fahren/	/de fahrn və ya de fohrnd/	(onlar miniklə gedirlər)
/sie leben/	/de leem və ya de leemd/	(onlar yaşayırlar)

sonu /-á/ ilə bitən fellər 1-ci və 3-cü şəxsin cəmində /-án/ qəbul edirlər. Məsələn,

/wir treffen/ – mia dreffá və ya dreffán (biz rastlaşırıq)

/sie hoffen/ – de hoffá və ya de hoffán (onlar ümid edirlər)

/wir kaufen/ – mia káffá, mia káffán (biz alırıq)

İnfinitiv formaları ilə cəm formaları üst-üstə düşməyən fellər də vardır. Məsələn,

1. /geben/ = gēb; wir – sie geben = mia, de gengá – gengán və ya gehná/ (vermək).

2. /stehen/ = schdēh; wir-sie stehen = mia, de – schden – gá və ya schdengən, və ya schdehná/ (durmaq).

3. /tun/ = dōa; wir, sie tun = miá, de deán/ (etmək).

4. /haben/ = hām; wir sie haben = miá, de nam/(malik olmaq).

5. /sein/ = sei; wir, sie sind = miá, de sán/ (olmaq).

Sonu /f/ ilə bitən fellərin cəmində məsdərə və Partizip formaları /f/ foneminin qoşulaşması ilə düzəlir.

/i schlaf/	(mən yatırım)	/miá schlaffá/	(biz yatırığ)
/du schlafsd/	(sən yatırsan)	/ia schlaffds/	(siz yatırsız)
/eá schlafd/	(o yatır)	/de schloffá/	(onlar yatırlar)

Həmçinin /eá káfd (=er kauf)/, miá káffá (pulla almaq), eá saufol (=er säuft – içmək, sərxoşluq etmək), miá sauffá, eá huijd – (=er hilft) – mid häiffa; (=geholfen) ədəbi alman dilində kökündə /a/ olan /laufen/, /sauften/ və /stoßen/ fellər kimi indiki zamanda II və III şəxsin təkində əmlaut qəbul edir. Məsələn, /ich grabe – du gräbst/, /er gräbt/; /du lässt/, /er brät/, /du fängst/, /er bläst du stösst er läuft/; /du säufst/.

Bavariya dialektində isə bu fellərin heç biri umlaut qəbul etmir. Məsələn, /du gräbsd/ – /eá grabd/; /du lassd/; /eá brådd/; /du fangsd/; /eá blåsd/; /du schdorsd/, /eá láfd du saufsd/.

Kökündə /e/ olan qüvvətli fellər 2-ci və 3-cü şəxsin təkində kök saitini /i/ və ya /ie/-ye dəyişdiyi də bizə məlumdur. Məsələn,

/ich lese/	/du liest/	(mən oxuyuram)	(sən oxuyursan)
/ich erschrecke/	/du erschrickst/	(mən qorxuram)	(sən qorxursan)

Bavariya dialektində isə bu dəyişmə birinci şəxsin təkində də baş verir. Məsələn,

/sehen/	– i siech (və ya siehg) du sigsd, eá sichd/	(görmək)
/brechen/	– i briich; du brigsd, eá brichd/	(sındırmaq)
/geben/	– i giib, du gibsd, eá gibd/	(vermək)
/sterben/	– i schdiab, du schdiabsd, eá schdia/	(ölmək)
/essen/	– i iib, du issd, eá issd/	(yemək)
/werfen/	– I wiaf, du wiafsd, eá wiáfd/	(tullamaq)

Öz kök saıtlərini dəyişməyən fellər də vardır. Məsələn,

/lesen: i les du lesd, eá lesd/	(oxumaq)
/helfen: i häfsd – eá häifd/	(kömək etmək)

Futur – gələcək zaman. Bavariya dialektinin gələcək zamanı ədəbi alman dilinin gələcək zamanı ilə üst-üstə düşür. Məsələn, /ich werde/ – i weá i wea – du weásd, eá weád, mia weán ia weáds, de wean//.

Həmçinin Futur II də belə düzəlir:

/ich werda gewesen sein = i weá gwen sei/

/ich werda gehabt haben = i weá kabd hám/

Futur işlənmə yerlərinə görə də ədəbi dillə və Bavariya dialektilə üst-üstə düşür. Biz bilirik ki, futur gələcək zamanı ifadə edir.

/Ich werde, morgen um fünf Uhr aufstehen// (ədəbi dil) (Mən səhər saat 5-də yuxudan duracam)

/J weá moáng um fümfe aufschded/ (Bavariya dialekti)

Bəzən yaxın gələcəyi aktiv – Prazens-də ifadə edə bilir. Bu da hər iki halda eynidir.

/Sch fahre morgen zurück/ = /J fahr moáng reduá/ (Mən səhər geri dönəcəm).

/Nächstes Jahr komme ich wieder/ = /Näxds Joá kimm i wieda/ (Mən gələn il yenə gələcəyəm).

Imperfert və perfekt. Bavariya dialektində imperfekt çox az işlənən zaman formasıdır, onun əvəzinə əksər vaxt perfekt işlənir [54, s. 53].

/ich ging/ əvəzinə deyirlər /i bin ganga/ (mən getdim)

/du sahst/ /du hásd gräng/ (sən gördün)

/wir zahlten/ /mia ham zâid/ (hesabladım)

/ich war/ əvəzinə /i bi gwen/ və ya /i war/ deyilir.

/Warum wurden die Möbel gestern nicht geliefert?/ (Dünən niyə mebel çatdırılmayıb?).

/Wårum sán de Mewen gestan need gliefád woáu?/

/Weil unser Fahrer krank war/ (Çünki bizim sürücü xəstə idi).

/Wei unsá Fahra grangg war//

/i war/ və /i bin gwen/ arasında heç bir mənə dəyişikliyi yoxdur.

Bavariya dialektində imperfektin olduğunu da müəyyənləşdirmək olar.

/i woidd/ /ich wollte/

/J woidd eich no bsuácha/

/Jch wollte euch noch besuchen/ (İstədim sənə yenə baş çəkim)[115, s. 53]

/I woidd um fümfe aufschdeh// = /Ich wollte um fünf. Uhr aufstehen// (Mən səhər saat 9-da durmaq istəyirdim).

/I woidd no schnāi in g kiácha nēischáng// (Mən tez kilsənin içinə baxmaq istəyirdim).

/Ich wollte noch schnell in die Kirche hineinschauen/

Bu misallara nəzər saldıqda bizə aydın olur ki, /i woidd/-la yazılan cümlələr imperfekt cümlələridir.

Buna oxşar fikirləri /i soidd/ = /ich sollte/ haqqında da demək olar.

Konjunktivin imperfekti isə belə olur:

/ich ginge/ = /i gáng/

/ich sagte/ = /i sığád/

Biz bilirik ki, alman ədəbi dilində xəbər şəklini keçmiş zaman ilə və arzu şəklin keçmiş zamanı ilə üst-üstə düşür. Lakin Bavariya dialektində belə hadisə baş vermir.

Məsələn,

/ich rauchte/ (indikativ) = /i hâb grauchd/

/ich rauchte/ (konjunktiv) = /i rauchád/

Partizip II. Aydındır ki, alman ədəbi dilində Partizip II düzəltmək üçün /ge/ – ön şəkilçisindən istifadə olunur. Məsələn, ge – kommen, ge – macht və s.

Ancan Bavariya dialektinin Partizipini düzəltmək üçün isə həmişə ge-prefiksi lazım olmur. Məsələn,

/gebunden/ – /bunddn/ (binden – bağlamaq)

/geblasen/ – /blâsn/ (blasen – üfürmək)

/geblüht/ – /bliád/ (blühen – çiçəkləmək)

/getrunken/ – /drunggá/ (trinken – içmək)

/getauscht/ – /dauffd/ (tauschen – dəyişmək)

/gefressen/ – /gfressn/ (fressen – yemək)

/gegangen/ – /gangá/ (gehen – getmək)

/gegeben/ – /geem/ (geben – vermək)

/gekocht/ – /kachd/ (kochen – bişirmək) [54, s. 57]

Alman ədəbi dilində /ge/ – şəkilçisi o vaxt düşür ki, birinci heca vurğusuz olsun. Məsələn, /verbinden – verbunden/, /beschäftigen – beschäftigt/.

Məlumdur ki, ədəbi dildə məchul növün zaman formaları düzələrkən /werden/ köməkçi feli /ge/ ön şəkilçisi olmadan işlənir, yəni /worden/. Tələbələr bizdən nə üçün /werden/ felinin belə işləndiyini soruşarkən bunun alman dilinin tarixi ilə bağlı olduğunu deyirik. Bu, doğrudan, da belədir, bu tarixliyi isə Bavariya dialekti qoruyub saxlayır. Məsələn,

/Miar is wås gschdoin woán/ = /Mir ist etwas gestohlen worden//

/I bin kōā Bforra woán// = /Ich bin kein Pfarrer geworden//

Bavariya dialektində də alman dilində olduğu imperfekt /-te/ və Partizip-i isə /t/ ilə düzələn fellər zəif fellər, digər fellər isə qüvvətli fellər adlanır. Bəzən isə bu deyilmiş qaydadan yayınan fellər olur. Məsələn,

/angezündet/ = /ozunddn/ (həmçinin ozindd)

/aufgehoben/ = /aufkebbd/ (həmçinin aufkoom)

/gefroren/ = /gfreed/ (həmçinin gfroán)

/gebocken/ = /baggd/ (həmçinin boggá)

/gebeten/ = /bidd/

/gebauen/ = /kand/

/gemalt/ = /gmáin/ (gmáid)

Fellərin /haben/ və /sein/ köməkçi felləri ilə işlənməsi də bir qədər fərqlidir. Biz bilirik ki, təsirli fellər, yəni təsirlik halını tələb edən fellər həmişə /haben/lə işlənir, /sein/ ilə isə təsirsiz fellər və vəziyyət bildirən və ya yerini dəyişən fellər işlənir. Məsələn,

/ich habe geworfen/ (transitiv) (təsirli)

/ich habe gearbeitet/ (təsirli)

/ich bin gefallen/ (vəziyyət dəyişən fellər)

Şimalda və yazılı ədəbiyyatda deyirlər /ich habe gessessen/, /ich habe gestanden/, /ich habe gelegen/ [112, s. 15; 54, s. 58-59].

Həmçinin /ich bin geritten/, /bin geschwommen/, /bin gerudert/, /bin dem Hund auf den Schwanz getreten/. Bavariyada belə də deyirlər: /das Kind ist eingeschlafen//; (Uşaq yatıb) /es hat eingeschlafen/. /Wiá háds eich gangá? = Wie ist es euch ergangen?/ (Bu necə baş verdi) /I háb dein Vaddo begengd/ = /Ich bin deinem Vater begegnet// (Mən sənın atanla rastlaşdım) [112, s. 15].

Pluskuamperfektin latınca adı belədir: plus – quam – perfektum. Bunu keçmiş bitmiş zaman kimi də qiymətləndirmək olar. Məsələn, /Ich aß gerade. da klingelt es = Ich war gerade beim Essen, da klingelte es. Ich hatte gerade, da klingelte es. = Ich war gerade mit dem Essen fertig, da klingelte es [54, s. 60].

Məlumdur ki, ədəbi alman dilində Pluskuamperfekt /haben/ və /sein/ köməkçi felləri vasitəsilə düzəlir. Məsələn, /Ich hatte gesagt/. Ancaq Bavariya dialektində Imperfekt-i yəni /ich habe/-ni Perfekt /ich habe gehabt/ əvəz edir. Məsələn, /Ich hatte gesagt/ əvəzinə /Ich habe gesagt gehabt/ kimi işlənir. Məsələn,

/Wir hatten unser Bier dummerweise schon bezahlt, als das Haus einstürzte.// = /Mia ham unsa Bia blädaweis schōzâid kabd, wia's Haus eigfâin is./ (Ev dağılanda biz ağılsızcasına öz pivəmizin pulunu ödəmişdik).

Bavariya dialektində “ich war” işlənir, bununla belə başqa formalara da rast gəlmək olur. Məs.: /Mia warn schō gangá//, /Wiá dá Doni kemár is./ = /Wir waren schon gegangen/, /als Toni kam/. Bəzən belə şeylərə də rast gəlmək olur. /I bin gangá gween// = /Ich bin gegangen gewesen// [54, s. 60].

Lakin bu halı bütün Bavariya dialektinə şamil etmək olmaz. Valter Jung öz qrammatika kitabında yazır: “Adi danışiq dilində perfekt əvəzinə prieteritum işlənir. Xalq dilində isə onun ikiqat forması həmin funksiyanı yerinə yetirir. Məsələn. /Ich habe die Brötchen geholt gehabt//, /Die Rose ist erbliüht gewesen// və s.

Qaydasız fellər. Alman dilində qüvvətli və zəif fellərlə yanaşı qaydasız fellər də var. Bunlar /rennen, nennen, kennen, brennen, wenden və senden/-dır. Bu fellər bavariya dialektində qaydalı fellər kimi zaman formalarını düzəldirlər.

<i>Alman ədəbi dili</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/gerannt/	/grend/
/genannt/	/gnend/
/gekannt/	/kend/
/gebrannt/	/brend/

Lakin Bavariya dialektində /senden/ feli /gschiggd/, /denken/ feli isə /gedacht/ əvəzinə /dengga/ kimi dəyişir [54, s. 60].

Bringen feli də Bavariya dialektində qaydasız fel hesab olunur.

/gbracht - brachd/

Bavariya dialektində modal fellərin zaman formalarının dəyişməsi çox maraqlıdır.

Ədəbi dildə (prazens) indiki zaman

/ich, will, kann, mag, muss, weiß/

/du willst, kannst, magst, muss, weißt/

/er will kann, mag, muss weiß/

/wir, wollen, können, mögen, müssen, wissen/

/ihr wollt, köqqt, mögt, müss, wißt/

/sie wollen, können, mögen, müssen, wissen/

Bavariya dialektində

/i wii, kō / måg /muáß/

/du wuisd / konsd / magsd /muaßd/ woaßd/

/ed wui / kō / måg/ muaß / woaß/

/mia woin / kená / meng / miáßn / wissn/

/ia woidds / kennds / megds /miaßds / wissds/

/de woin /kena / meng /miassn / wissn/

“dürfen” feli də qaydasız feldir. Bavar dialektində də bu qaydasız fel sayılır.

/ich darf - wir dürfeu/ /ich dürfte/

/i deaf - mia deaffa/ /i deaffád/ [54, s. 63].

Köməkçi fellər. Alman ədəbi dilində üç köməkçi fel var: /haben/, /sein/, və /wer-dən/. Ancaq bavariya dialektində bunların sayı 4-dür: /hām/, /sēi/, /weán/ və /dōā/.

/Haben/ feli, ədəbi dildə olduğu kimi Bavariya dialektində də əsas fel kimi təsriflənə bilir. Lakin zaman formalarını düzəldərkən ədəbi dildə /ich hatte gehabt/ olduğu halda, Bavariya dialektində /håb kabd/ olur.

/Sein/ köməkçi feli Bavariya dialektində şəxsə görə təsriflənir. Bu təsriflənməni müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək:

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/sein/	/sei/
/ich bin/	/i binbi / bi/
/du bist/	/du bisd/

/er, ist/	/eá/ is/
/sie, es/	/sie / es/
/wir sind/	/miá sán /ban /samma /bomma/
/ihr seid/	/ia seids/
/sie sind/	/de sán /bán bánd/

Amma /sein/ feli Bavraya dialektində müxtəlif formalarda işlənir. Məsələn, aşağıdakı cümləni nəzərdən keçirsək, görürük /sein/ feli Bavariya dialektində /han/ və ya /homma/ kimi də işlənir.

/Hammá ohne Hamma dâ // - /sind wir ohne Hämmer da/ və ya /Hans need dâ, deine Leid? - sind sie nicht da, deine Leite?/

/Werden/ feli Bavariya dialektində şəxsə görə dəyişərkən /e/ səsi /i/ səsinə keçmir, /e/ səsi həmişə dəyişməz qalır. Məsələn,

/Ich werde/ - /i wea/
 /di wirst/ - /du weasd/
 /er wird/ - /eā wead/ [54, s. 64].

Konjunktiv.

1. Ədəbi alman dilində /Mutter schreibt, es gehe ihr gut// cümləsi bavarca belə olur /Muadda schreibd, es gäbd ia guad//. Bu präsens Konjuunktivdir.

2. Perfekt Konjuunktiv: /Er sagt, er habe nichts gestohlen// /Ea sâgd, ea havd nix gschdoin//.

3. Imperfekt. Imperfektdə Bavariya dialekti ilə ədəbi dilin konjuunktivi üst-üstə düşür.

4. /Ich würde trinken/, /Ich würde essen/ - Bavarca /i dâad trinken/, /i dâå essn/

Ədəbi alman dilindən bir sıra fellər Bavariya dialektində hələ də qüvvətli fellər kimi tanınır. Məsələn,

<i>Ədəbi alman dilində</i>	<i>Bavariya dialektində</i>
/webte/	/wöbe/
/dingte/	/dänge/
/melkte/	/mölke/
/saugte/	/söge/

/Haben/ feli Bavariya dialektində Konjunktivdə /i häd/ (ədəbi dildə /ich hätte/).

/sein/ feli Bavariya dialektində I şəxsin təkində I war - ədəbi dildə ich wäre, /können i káand/ və ya /kundd/, /kunddad/, /kanddad/ (ich könnte) /taten i dáád/ - (ich täte).

Imperfekt konjunktivdə Bavariya dialektinin bir çox fellərin həm qüvvətli, həm də zəif formalarına rast gəlmək olur:

<i>Ədəbi alman dili</i>	<i>Bavariya dialekti</i>		
	<i>qüvvətli forma</i>	<i>zəif forma</i>	<i>qarışıq forma</i>
/äße/	/ááß/	/essad/	/ááßád/
/bliebe/	/bliab/	/bleiwád/	—
/bräche/	/bráách/	/brechád/	—
/fände/	/fánd/	/fiuddad/	/fándád/
/fragte/	/friag/	/fragad/	—
/fräße/	/frááß/	/fressad/	—
/gäbe/	/gaab/	/gewaa/	/gááwád/
/geschäbe/	/gschab/	/gscháád/	—
/ginge/	/gáng/	/gaad/	/gangad/
/käme/	/kaam kemád/	/káámád/	—
/lage/	/láág/	/aliegad/	/láágád/
/läse/	/láás/	/lesag/	—
/liefe/	/liaf/	/laffad/	—
/nähme/	/náhm/	/nehmad/	/nahmad/
/regnete/	/ráng/	/rengad/	—

Felin əmr forması. Felin əmr formasının əmələ gəlməsi də Bavariya dialektində ədəbi dildən fərqlənir. Ədəbi dildə olduğu kimi I şəxsin təkində əmr forması yoxdur. II şəxsin təkində /geben/ feli, əmr formasında aşağıdakı formada işlənir. /gäh (zun Doggdá) (geh zum Doktor) kimi, III şəxsin təkində /gähd/ (oana) /gähd oána zun Doggda (geht einer zum Doktor) kimi olur.

II şəx cəm. /göhds/ /gäbds /zun Doggda/ (geht zum Doktor) kimi, hörmət forması /gengá/ S genga S zun Doggda (gehen Sie zum Doktor) kimi ifadə olunur.

I şəxs cəm /gemma/ /gemma zun Doggdá /gehen wir zum Doktor) kimi işlənir.

Bavariya dialektində əmr formasında /sein/ əvəzinə samma işlənir və eyni mənani daşıyır. Məsələn, Samma da need blöd - Seien wir doch nicht blöde.

Passiv. Passivin yaranmasında bir o qədər də böyük fərq yoxdur. Bəzi hallarda ədəbi dillə Bavariya dialekti üst-üstə düşür. Məsələn, ədəbi dil: /Michail ist vom Lehrer gefragt worden; Bavariya dialektində: /Die Michál is vom Lehra gwaascha woon/ (Mixail müəllim tərəfindən soruşulur) [54, s. 78].

Önşəkilçilər. /be/ önşəkilçisi çox vaxt dəyişməz qalır. Bəzən /be/ /ge/-yə keçir. Məsələn, /behalten/ - /g'halten/.

/er/ - /ea/ keçir. Məsələn,

/erfahren/ - /eafahn/ (məlumat almaq)

/erledigt/ - /ealedigd/ (bitmək, qurtarmaq)

/erinnern/ - /earinnan/ (xatırlamaq)

/erlauben/ - /ealaum/ (işğal etmək)

/ver - va - vo/

/verdienen/ - /vúdeáná/ - /vodeáná/ (qazanmaq)

/verlernen/ - /váleáná/ - /voleáná/ (unutmaq)

/verrecken/ - /váregga/ - /voreggá/ (ölmək, murdar olmaq)

/zer - z - zá/

/zerrissen/ - /zrissn/ - /zarissn/ (yırılmaq)

/zerbrochen/ - /zbrocha/ - /zabrocha/ (vurmaq, sındırmaq)

/zergeben/ - /zgēb/ - /zagēb/ (ərimək)

/zerlegen/ - /zleeng/ - /zaleeng/ (ayırmaq, sökmək)

Bəzi hallarda er-, ver-, zer- önşəkilçiləri /der/-lə əvəz olunur. Məsələn,

/erleben/ - /derleben/ (başına gəlmək)

/ergeben/ - /dergeben/ (çatdırmaq)

/ertreten/ - /zertreten/ - /dadreen/ (ayaqlayıb keçmək)

/verkrafren/ - /dadōā/ (zəifləmək)

/verfaulen/ - /dafein/ (çürümək) [54, s. 81].

Artikl. Məlumdur ki, alman dilində 3 cür olur, artikillər /der, die, das/-dir, onlar bavarca /dea-/, /de-/, /dees-/ kimi ifadə olunur. Məsələn,

/der Ochse/ - /dea Ox/ (öküz)

Nom. /der Ochse/ - /dea Ox/ (öküz)

Gen. /des Ochsen/ - - - (öküzün)

Dat. /dem Ochsen/ dem, /den Oxn, am, an Oxn/ (öküzə)

Akk. /den Ochsen/, /den Oxn/, /an Oxn/, /n Oxn/ (öküzü)

Feminina

N. /die Kuh/ /de Kuuh - d Kuáh/ (inək)

G. /der Kuh/ - - (inəyin)

D. /der Kuh/ /derá Kuáh da Kuáh/ (inəyə)

Akk. /die Kuh/ /de Kuáh d Kuáh/ (inəyi)

Neutrum

/das Schaf/ /dees Scháf/ (qoyun)

N. /das Schaf/ /dees Scháf áss Scháf/ (qoyun)

G. /des Schafes/ - (qoyunun)

D. /dem Schaf (e)/ /dem, den Schof, am, an Scháf, m. n Scháf/ (qoyuna)

Akk. /das Schaf/ /dees Schaf, as, s Scháf, s. Scháf/ (qoyunu)

Plural

N. /die Ochsen/ /de Oxn, d. Oxn, d Oxn/ (öküzlər)

G. /der Ochsen/ — (öküzlərin)

D. /den Ochsen/ /dene Oxn, de Oxn/ (öküzlərə)

Akk. /die Ochsen/ /de Oxn, d Oxn/ (öküzləri) [177, s. 86].

Bavariya dialektində və bir çox başqa dialektlərdə, hətta adi danışiq dilində ismin genitiv halına çox az təsadüf olunur. Məs.:

/das Haus des Vaters/ - /an Vaddan sei Haus/ və ya /ás Haus om Vadda/

/auf der Hochzeit meines Freundes/ - /auf dá Hochzeit /von mein Freindd/

/im Garten der Schwester meines Nachbarn//

/im Garddn vō mein Nachbán, seina Schwesdda/ /im garddn/

/vō dá Schwesdda vō mein Nachbán/

Misalları nəzərdən keçirdiyimiz zaman müəyyən etdik ki, Bavariya dialektində yiyəlik haldan çox vaxt /von/ önlüyündən istifadə olunur.

Başqa bir misal:

/trotz des Regens/ - /drotz am Reeng/ (yağışa baxmayaraq)

/statt eines Fahrrads/ - /schdadd am Radl/ (velosiped əvəzinə)

/sich jemandes annehmen/ - /si um oan önehma/ (kiminsə qayğısına qalmaq)

Bavariya dialektində bəzən Akk. əvəzinə Dativ işlənir. Məsələn,

/ich höre sie/ - /i heár Eahna/ (mən onu eşidirəm)

/I håb eahna sha keád/ - /Ich habe sie schon gehört/ (mən onu artıq eşitdim)

Bavariya dialektində çox maraqlı olan dil hadisələrindən biri də /warten/ felinin yönlük halını tələb etməsidir. Ədəbi dildə /warten/ feli təsirlik halını tələb edir. Məsələn,

/Wardd má/ - /warte mir/

/Mia soin eahm warddn/ - /Wir sollen ihm warten/

Bir sıra isimlər Bavariya dialektində öz cinsini dəyişirlər.

Ədəbi dildə

Bavarca

/das As/

/die Ass/

/das Barometer/

/der Báromäddá/ (barometr)

/der Bonbon/

/das Bombom/ (konfet)

/die Butter/

/der Buddá/ (yağ)

/das Datum/

/der Daddum/ (çarıx)

/die Ecke/

/das Egg/ (künc)

/das Inhalt/

/der Kåidd/ (məzmun)

/das Gummi/

/der Gummi/ (rezin)

/da Maß/

/die Mass/ (ölçü)

/der Monat/

/das Monad/ (ay)

/der Teller/

/das Döllá/ (boşqab) [54, s. 79]

Əvəzlik. Bavariya dialektində şəxs əvəzliləri xeyli fərqlənir. Oların hallanması nəzərdən keçirəndə maraqlı faktlarla rastlaşırıq.

	<i>tək</i>	<i>ich</i>	<i>du</i>	<i>Er</i>	<i>Sie</i>	<i>Es</i>
N.	I	du	eá/deá	sie/de	es/dess	
G.	Meina	deind	Seiná	Iara	Seiná	
D.	Mia	dia	Eáhm	ia/iara	Eahm	
Akk.	Mi	di	eahm/eahn	sie/de	es/dees	
	<i>cəm</i>	<i>wir</i>	<i>ihr</i>	<i>Sie</i>		
N.	Mia	ia/ess	sie/de			
G.	Unsa	eia	eáhná/dene			
D.	uns/ins	eich/engg	eahna/dene			
Akk.	uns/ins	eich/engg	sie/de			

Qayıdış əvəzlilikləri.

i gfrei mi - ich freue mich

du gfreisd mi - du machst mir Freude

I və II şəxsin təkində Bavariya dialekti və ədəbi Alman dili qayıdış əvəzlilikləri arasında çox fərq yoxdur. Lakin III şəxsin təkində və cəmində işlənən /sich/ qayıdış əvəzliyinin yerinə şəxs əvəzliyi işlənir. Məsələn,

Hat er sich verlaufeur - Had sie valaffa

Alman ədəbi dilində mənsubiyyət və ya yiyəlik əvəzlilikləri (mənim) mein dein - sənin, sein-k.c. - onun, ihr-q.c. - onun, unser - bizim, euer - sizin, ihr - onların.

Mənsubiyyət əvəzlilikləri - mein Hut, meine Hose, mein Hemd

	<i>tək</i>	<i>kişi c.</i>	<i>qadın c.</i>	<i>orta c.</i>
Nom.	mei	Huád	mei Hosn	mein Hemád
Dat.	mein /mein	Huád	meiná Hosn	meim Hemád
Akk.	mein	Huád	mei Hosn	mēi Hemad

Bavariya dialektində isə mei - mənim, undido - sənin və kişi və orta cins üçün onun, q.c. üçün onun iara, bizim - unsaç sizin - enssa, sizin - eabnau.

3.3. Bavariya dialektinin fonetik xüsusiyyətləri

Bavariya dialekti həmişə öz fonetik xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənmişdir. Elə Martin Lüterin mətnlərində də Bavariya dialekti başqalarından öz

fonetik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Həmin mətnlərdə Bavariya dialekti sözün sonundakı /e/ səsinin düşməsi ilə seçilirdi. Məsələn,

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/Ich nehme/	/I nimm/
/Ich singe/	/I sing/
/zwei Tage/	/zwoa Dog/ [112, s. 7; 197, s. 109].

Ümumiyyətlə, Bavariya dialektində hecaların düşməsi hadisəsinə rast gəlirik.

Məsələn, Bavariya /I ho's o'zong/ - ədəbi dildə: /Ich habe sie/ (die Hoze) angezogen. Gördüyünüz kimi ədəbi Alman dilində səkkiz hecadan ibarət cümlə Bavariya dialektində cəmi dörd heca ilə ifadə olunmuşdur.

Bavariya dialektində ədəbi dildə səslənən /a/ foneminin /ɔ o/, /ɔ/, /o/ foneminə keçməsi halalarına tez-tez rast gəlirik. Məsələn,

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/haben/	/habn/ (malik olmaq)
/machen/	/machn/ (etmək)

Kiçiltmə mənasında işlənən /-chen/ və /-lein/ şəkilçiləri Bavariya dialektində adətən /-l/ /-al/ kimi işlənir, burada həmçinin yenə /i/ səsinin işlənməsinə rast gəlirik. Məsələn, Bavariya dialektində /Haisl/, /Hasal/, /Biachl/, /Bessai/, /Ressl/ ədəbi dildə (Häuschen, Häuchen, Buchlein, Röblein) [54, s. 106].

Biz bilirik ki, dialektlər ədəbi dildən ən çox fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Fonetik xüsusiyyət dedikdə isə biz sait və samit səslərinin və ya fonemlərin bir-birindən fərqlənməsini nəzərdə tuturuq.

/e/ fonemindən başlayaq. Orta əsrlərdə Bavariya dialektində /e/ səsinin 3 açıqlıq dərəcəsinin olduğu müəyyənləşdirmişdir. 1) qısa, açıq /e/ “qalxan” diftonqlara /ie/, /uo/, /üç/, fonetik dəyərləndirmədə “düşən” diftonqlar /au/, /ei/ və /eu/ çevrilmişdir.

Müasir Bavariya dialektində /oa/ diftonqu /ei/ diftonqu əvəzinə işlənir. Məsələn, Bav. /I hoas/ forması ədəbi dildə isə /Ich heiße/-yə uyğun gəlir və ya /ich weiß/ əvəzinə /ich woas/ işlənir. Bəzən /ei/ diftonqu /oa/-ya keçmir. Məsələn, ağ rəngi bildirən /weiss/ sözü Bavariya dialektində də elə /weiss/ kimi işlənir. Məsələn,

<i>Bavariya dialekti</i>	<i>Ədəbi dil</i>
/oans/	/ein/
/zwoa/ /zwo/	/zwei/

Ümumiyyətlə, Bavariya dialekti üçün /oa/ diftonqu tipikdir. Bu diftonq ədəbi dildəki bəzən /o/ səsinin, bəzən də /a/ səsinin yerində işlənir. Məsələn, /zwoa/, /oans/ və ya /ons/, /zwo/ ədəbi dildə /eins/, /zwei/ formalarına uyğun gəlir.

<i>Bavariya dialekti</i>	<i>Ədəbi dil</i>
/kemmen/	/kommen/
/ı kimmst/	/ich komme/
/du kimmst/	/du kommst/
/ihr kimmt/	/ihr kommt/

Bəzən biz /o/ səsinin /e/ kimi işlənməsinə də rast gəlirik. Məsələn, /kommen/ /kemmen/ şəxsə görə dəyişərkən isə /e/ səsi /i/ səsinə keçir, /i kimm/, /du kimmst/, /ihr kimmt/. Ancaq üçüncü şəxsin təkində /es kimmst kenneu/ feli “kenneu” kimi işlənir, yəni burada da /e/ səsi /i/ səsinə keçir.

<i>Bavariya dialekti</i>	<i>Ədəbi dil</i>
/I hoas/	/Ich heiße/
/I woas/	/Ich weiß/

/tun/ sözünün burada /doa/ kimi işləndiyi dilin leksik xüsusiyyətlərini araşdırarkən qeyd etmişdik. Burada isə biz /t/ səsinin /d/ səsinə keçdiyini, /Petərə/ Bavariyada /Bäder/ deyildiyinin nəzərə alsaq, burada /p/ səsinin /b/ səsinə keçdiyində müşahidə edərik. Bunun isə çox qədim kökləri vardır.

Bütün alman dili üçün xarakterik olan fonem əvəzlənmələrinə Bavariya dialektində də rast gəlmək olar.

Bu məsələyə öz münasibətini bildirən F.Veysəlli qey edir ki, alman dilində sait əvəzlənməsinə rast gəlmək olmur, lakin samit fonem əvəzlənmələrinə tez-tez rast gəlmək olar [17, s. 63].

/b/ = /p/

/d/ = /t/

/g/ = /k/

Alman alimi Wenner König dialektləri danışığ dilinə aid olduğunu və bu fərqlərin ən çox fonetik fərqlər olduğunu qeyd edərək göstərir ki, dialektlər iki aspektdən təhlil olunmalıdır. diatopik - fonetik və diaxronik - tarixi. Belə olarsa dialektlərin tədqiqi hərtərəfli aparılmış olar [139, s. 102].

Müəyyən bir dialekt üçün xarakterik olan fonemlər var, məs., /ou/ səsinin /ao/ və ya /ou/ kimi tələffüzü Bavariya dialekti üçün xarakterikdir. Dialektlərdə bu fonetik fərqlərin meydana gəlməsini də iki cür fərqləndirirlər. Məsələn, bir dialekt ərazisində müşahidə olunan, bütün dialekt üçün əsas fərqləndirici əlamət sayılmayan fərqlər fakultativ fərqlər adlanır. Yuxarıda misal gətirdiyimiz /a/ səsinin /ao/ və ya /ou/ kimi həm şvab dialekti üçün, həm də Bavariya dialekti üçün xarakterikdir. Ona görə də dinləyən danışanın hansı dialektə danışdığını bu foneme görə ayırmaqda çətinlik çəkir. Belə fərqləri fakultativ (primer) fərqlər adlandırırlar.

Ancaq bəzi fərqlər istənilən dil daşıyıcısı danışdığı zaman hiss olunur. Danışanın hansı dialektə danışdığını, aydınlaşdırma bilərik. Belə fərqlərə obligaton və ya sekundar fərqlər deyilir. Məsələn, /Semmel/ - /Brötchen/ (leksik) fonetik /o/ səsi. Bu səsin tələffüz edərkən o dəqiqə müəyyən etmək olar ki, danışan Bavariyalıdır. Bavariya dialekti öz dialekt ərazilərinə görə Frenk və Şvab dialekti ilə toqquşur və bunlar bir üçbucaq əmələ gətirir desək səhv etmərik. Bu dialektlər çox qədimdən qonşu olan dialektlərdir.

Bu gün Bavariya dialekti əsasında Niderland, İsveçrə və Avstriyada ədəbi dil formalaşır. Almanların çoxu Avstriyada danışılan dili dialekt kimi deyil ədəbi dil kimi qəbul edirlər [112, s. 17].

Bavariya dialektində /ei/ diftonq /oa/ kimi tələffüz olunur. Məsələn,

- z woa Froschbloach auf oan Schdroach

= zwei Froschbleiche auf einen Streich

Bəzən isə /ei/ diftonqunun Bavariya dialektində də eynilə işləndiyi ilə rastlaşırıq. Məsələn,

/drei schneida bein Reiddn/

/drei Schneider beim Reiten/

İndi ədəbi dildə /ei/ kimi tələffüz olunan bu diftonq qədim və orta alman dilində müxtəlif şəkildə işlənmişdir.

Biz alman dilinin formalaşmasını nəzərdən keçirdiyimiz zaman qeyd etmişdik ki, dildə müxtəlif zamanlarda diftonqlaşma və monofonqlaşma hadisəsi baş vermişdir. Elə sözlər var ki, onlar qədim və orta alman dilində də diftonqla işlənib. Məsələn,

/- zwei - leich - ein - streich/

Lakin /ei/ diftonqu ilə işlənən bəzi sözlər uzun /i:/ ilə işlənib. Məsələn, /dii - snider/, /bi riten/.

Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, qədimdə /ei/ diftonqu ilə işlənən sözlər Bavariya dialektində indi /oa/, amma yeni dövrdə işlənən /ei/ diftonqu isə Bavariya dialektində elə /ei/ diftonqu kimi işlənir. Məsələn,

- /Mei wei woánd, wei s moánd, deine zwoá weiβn schein goáβn s glei.//

= /Mein Weib weint, weil es meint, deine zwei weißen wheißgeißen beißen es gleich/ (Mənim arvadım ağlayırdı, çünki o, fikirləşirdi ki, onun iki ağ keçisini vurublar).

Burada:

/weint - woánd/ (ağlamaq)

/meint - moánd/ (düşünmək)

/zwei - zwoá/ (iki)

/wheißgeisen - schein goáβn/ kimi işləndiyini görürük.

Bavariya dialektində /ei/ diftonqunun /oa/ və ya /ei/ işləndiyini müşahidə etmək çox çətinidir. Hansı sözün /ei/ və ya /oa/ diftonqu ilə işləndiyini müşahidə etmək üçün orta əsrlərdə yazılmış lüğətləri nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu zaman müəyyən edilir ki, /ei/ diftonqu orta əsrlərin /ei/ diftonqu ilə üst-üstə düşür. Bu sözlər həm də qədim və orta əsrlərdə uzun /i:/ ilə tələffüz olunan sözlərdi. Bu gün Bavariya dialektində iki cür tələffüz olunur, orta əsrlərə qədər /ei/ diftonqu ilə ifadə olunan sözlər /ei/ diftonqu ilə, digərləri isə /oa/ diftonqu ilə ifadə olunur. Lakin bu qaydaya əməl etməyən sözlər də var. Məsələn, /Fleisch/ - /Floasch/, /beilig/ - /bolig/, /geist/ - /goast/ kimi tələffüz

olunmalı idi. Ancaq onlar elə olduğu kimi tələffüz olunur. Yəni müasir Bavariya dialektində həmin sözlər /Fleisch/, /beilig/ və /Geist/ kimi tələffüz olunur.

Bütün bunları yaxşı başa düşmək üçün dilin tarixinə nəzər salmaq lazımdır. Biz yuxarıda göstərdik ki, qədim alman dilində diftonqlaşma orta alman dili dövründə isə monofonqlaşma hadisəsi baş vermişdir. Bütün bunlar Bavariya dialektində də öz əksini tapırdı.

Orta alman dili dövründə diftonqlaşma hadisəsi alman dilində də baş verdi. Belə ki, /e/ - /ea/ diftonquna, /ö/ fonemi isə /oa/ diftonquna keçdi. Sonralar monofonqlaşma hadisəsi baş verdi. /ai/ /ē/-yə /oa/ - /o/-ya, /ei/ - /i/-yə keçdi. Orta alman dili dövründən sonra diftonqlaşma hadisəsi baş verdi /ē/ fonemi /ia/ /ō/ monofonqu /uo/ diftonquna çevrildi.

Biz Bavariya dialektindən danışarkən qeyd etmişdik ki, o çox böyük ərazini əhatə edir. Tarixən dildə baş verən bu və ya başqa dəyişikliklər dialektin qollarında özünü müxtəlif şəkildə büruzə verir. Müasir Bavariya dialektində də bu fərqlər hələ də özünü göstərir.

Bavariya dialektində bir sıra sözlər var ki, onların tələffüzündə /ei/ diftonqu /eu/ diftonquna keçir. Məsələn,

<i>Ədəbi alman dil</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/Teufel/	/Deift/ (şeytan)
/teuer/	/deia/ (baha)
/Feuer/	/Feia/ (alov)
/Beute/	/beid/ (qənimət)
/Leute/	/Leid/ (camaat)
/scheuchen/	/Scheicha/ (qorxutmaq)
/Fräulein/	/Frein/ (xanım qız)

Bəzən isə /ei/ diftonqunun /-el/, /-al/ və /-aul/-la əvəzləndiyini müşahidə edirik. Məsələn,

<i>Bavariya dialekti</i>	<i>Ədəbi alman dildə</i>
/fein/	/fehlen/ (olmamaq)
/mau/	/maul/ (ağız (heyvanlarda))

/grein/	/krallen/ (kratzen) (qaşımaq, cızmaq)
/schwaiwal/	/schwalber/ (schwälbchen) (cərcəcik)
/dafaid/	/verfault/ (çürümək)

Ədəbi dildə dörd diftonq olduğu halda müasir Bavariya dialektində 11 diftonqun olduğu müəyyənləşdirilmişdir [54, s. 13].

/äi/ - Fäid - Feld, Zäin – Zählen (say)

/åb/: - Jåin - Jahlen; Båi – Ball (top)

/au/: - baun - bauen; Graud – Kraut (kələn)

/eá/: - geán - gern; bean - boren; eahm – ihm (ona)

/ei/: - (wie ai) - beid - beute; reiddn – reiten (çapmaq)

/iá/: - libv - lieb; Glawiá - Klavier; miassn – messen (ölçmək)

/oá/: - Loágá - Leiger; boa – paar (cüt)

/voi/: - voi - voll; gschdoin – gestohlen (oğurlamış)

/ou/: - roud - rot; doud-tot (ölü)

/uá/: - Buásch - Bursch; Buá – Bube (oğlan)

/iu/: - vui - viel; gfui - gefülen (his etmək) [54, s. 13; 112, s. 14]

Diftonqlar /áu/, /eá/, /ei/ və /oa/ borunlaşmaq qabiliyyətinə də malikdir.

Samit səsləri nəzərdən keçirmək üçün Bavariya dialektində deyilmiş bir cümləni götürək.

/Fiá mi båd si deá denggd: Na kon i di do need glei áá no nauschachmeißn.//

/Meines Erachtens hat er sich gedacht: Dann kann ich dich doch nicht gleich auch noch hinauswerfen.//

Burada görürük ki, Bavariya dialektində bir çox sözlərin sonunda /ç/ səsi düşmüşdür. Məsələn, /ich/ - /i/, /mich/ - /mi/, /dich/ - /di/, /sich/ - /si/ bəzən isə sich olduğu kimi işlənir. Məsələn, /an und für sich/ = /an un fir sich/; /nach/ - /na/ bəzən /nach/-da olduğu kimi işlənir. Məsələn, /nachlaufen/ - /nächláffa/. Tək-tək hallarda /nach/ - /nam/ kimi də işlənir. Məsələn, /Nachmittaq/ - /Nammidåg/. /doch/ - /do/ vurğu daşdığı zaman isə doch kimi işlənir.

/Gleich/ - /glei/. Ancaq „ählich“ mənasında işlənərkən dəyişmiş. Məsələn, /Dees sichd da gleich/ = /Das sicht dir ähnlich./ (Bu sənənlə eyni görünür)

/auch/ - /áá/ (həmçinin)

/noch/ - /no/ və ya /nō/ (hələ)

Ədəbi alman dilində kökü /h/ səsi ilə bitən sözlərdə /h/ fonemi Bavariya dialektində /ch/, /g/ səsinə keçir. Xüsusilə /h/ fonemi /t/-dan əvvəl işlənersə bu dəyişikliyi daha aydın hiss edirik. Məsələn,

/Vieh/ - /viech/ (heyvandarlıq, qaramal)

/ich sehe/ - /i siech/ və ya /i sieg/ (mən görürəm)

/es geschicht/ - /es gschichd/ (baş verir)

/zäh/ - /záách/ (davamlı, sağlam)

Orta əsrlərdə alman ədəbi dilində /h/ səsi uzun tələffüz olunmurdu, lakin yeni alman dilində /h/ səsi uzun tələffüz olunur. Bavariya dialektində bu səs tez-tez /ch/ kimi tələffüz olunur. Məsələn,

<i>Orta əsrlər</i>	<i>Ədəbi alman dili</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/tahele/	/Dohle/	/Dáchl/ (dolaşa)
/zähere/	/Zähre/	/Záchol/ (göz yaşı)
/lihen/	/leihen/	/leicha/ (borc vermək)

Samit səslərdən sonra və sözün əvvəlində /l/ fonemi Bavariya dialektində və ədəbi alman dilində bir-birindən fərqlənmir. Məsələn,

<i>Ədəbi dildə</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/Latte/	/Laddn/ (planka)

Ancaq sait səslərdən sonra /l/ səsi Bavariya dialektində /i/ səsinə keçir.

/Ich wollte schnell die Milch bezahlen - I woidd schnäi b Muich Lain/ (Mən istəyirəm südün pulunu tez ödəyin).

/l/ səsinin vokallaşması ondan irəli gəlir ki, /l/ səsinin reallaşdıran dil tam şəkildə üst damağa toxunmalıdır. Lakin dil damağa qədər tam yuxarı qalxmasa bu halda /l/ səsinin /i/ kimi tələffüzü meydana çıxır. Bu hala təkcə Bavariya dialektində deyil həmçinin bir sıra dillərdə Məsələn, fransız və ispan dillərində də rast gəlmək olar. Məsələn, ispanca /Sevilla/ - /Sevilya/ və s. [54, s. 23]

Bavariya dialektində /l/ səsinin /i/ səsinə keçməsinə aid misalları nəzərdən keçirək.

/al/ – /âi/

/Stall/ - /Schdâi/ (pəyə tövlə)

/Wald/ - /Wâid/ (meşə)

/fallen/ - /fâin/ (düşmək, yıxılmaq)

/Gewalt/ - /gwâid/ (hakimiyyət, güc)

/el/ – /âi/

/Welt/ - /Wâid/ (dünya)

/Seele/ - /Sâi/ (can, ruh, qəlb)

/Geld/ - /Gâid/ (pul)

/stehlen/ - /schdâin/ (oğurlamaq)

/il/ – /ui/

/Bild/ - /Buiddl/ (şəkil)

/viel/ - /vui/ (çox)

/silbern/ - /suiwan/ (gümüşü)

/April/ - /Abrui/ (aprel)

/ol/ – /oi/

/Wolke/ - /Woign/ (bulud)

/wollen/ - /woin/ (istəmək (modal fel))

/holen/ - /hoin/ (gətirmək)

/ul/ – /ui/

/Stuhl/ - /Schdui/ (stul)

/Geschwuls/ - /Gschwuisdd/ (şiş (tibbdə))

/Müll/ - /Mui/ (zibil, çınqıl)

/Schuld/ - /Schurd/ (günah) [177, s. 85].

/äl/ – /âi/

/Kälte/ - /Kâiddin/ (soyuq)

/Hälfte/ - /Hâiffde/ (yarısı)

/erzählen/ - /vazâin/ (nəql etmək)

/älter/ - /âidda/ (yaş)

/öl/ – /ä - äi/

/Hölle/ - /Höi, Hai/ (cəhənnəm)

/Öl/ - /Öi, Äi/ (yağ (bitki) neft)

/ül/ – /ui/

/Gefühl/ - /Gfui/ (hiss, duyğu)

/Sülze/ - /Suiz/ (xaş, sulu balıq yeməyi)

/Hülse/ - /Huisn/ (qabıq (bitkidə), giliz)

/füllen/ - /fuin/ (doldurmaq)

/aul/ — /ai/

/Maul/ - /Mai/ (ağız (heyvanlarda))

/verfault/ - /dáfaid/ (çürümüş)

ancaq: /Gaul/ - /Goul/ (yabı)

/eil/ və /enl - ei/ və ya /eil/

/weil/ - /wei/ (çünkü)

/Steile/ - /schdeil/ (yamac)

/Beule/ - /Beiln/ (çixıntı)

Bəzən elə sözlərə də rast gəlmək olar ki, onları qruplaşdırmaq, və ya, bu və ya digər bir qrupa aid etmək olmur. Məsələn, /malen/ - /mäin/ kimi geyilirsə /Maler/ - /Måla/ kimi tələffüz olur. Buna bir neçə başqa misallarda göstərə bilərik.

/Kelle/ - /Kain/ (çömçə)

/Keller/ - /Källa/ (zirzəmi)

/Voll/ - /Voi/ - /Vollá/- /Voller/ (dolu)

/alles/ - /áiss/ - /älle/ - /alle/ (hər şey)

/Mühle/ - /Mui/ (dəyirman)

/Mülle/ - /Müller/ (dəyirmançı) [54, s. 69].

Bavariya dialektin və başqa bir çox dialektlərdə. Məsələn, Berlin dialektində /er/ şəkilçisi sözün sonunda açıq /a/ fonemi kimi tələffüz olunur. Məsələn, /aber der Lehrer/ - /awá da Leárá/ /ein paar Haare sogar/ - /á poá Hoá sogoá/

Misallara nəzər salsaq görərik ki, /r/ səsi a səsinin yanında tamamilə itmişdir.

/Mein Nachbar war scheinbar - anscheinend – beider Arbeit //mei Nachba wa Scheimba bein Awadn./ (Qonşum görünür ki, işdədir.).

Ancaq /arr/ sözün sonunda dəyişməz qalır. Məsələn,

/dea Narr mid sein Korn/

/der Narr mit seiner Korrosion/ (dəli öz ağası ilə) [177, s. 89].

Ədəbi alman dilində /s/ sözün başlanğıcında, sait səslərindən əvvəl, həmçinin ortada iki saitin arasında cingiltili olur. Ancaq Bavariya dialektində cingiltili /s/ səsi yoxdur. Bu dialektdə kar /β/ və /ss/-i işlənir.

Bavariya dialektində sözün əvvəlində /sl/, /sm/, /sn/, /sp/, /st/, /sw/ əvəzinə /schl/, /schm/, /schw/ və s. kimi işlənirlər. Məsələn, /slange/ - /Schellange/, /schlafen/ - /slafen/, /smelzen/ - /schmelzen/, /snecke/ - /schnecke/, /schwinden/ - /swinden/.

Bavariya dialektində /sp/ həmişə /schb/ kimi tələffüz olunur, hətta sözün içində o belə tələffüz olunur. Məsələn,

/Kaspar/ - /Kaschba/ (qədim bir şahin adı)

/Kasperl/ - /Kaschbal/ (cəfəri)

/Raspel/ - /Raschbe/ (kələf açan)

/wispern/ - /wischban/ (pis-pis danışmaq)

/räuspfern/ - /reichban/ (boğazını artmaq)

/knuspfern/ - /gnuschban/ (səs-küy)

/Vesper/ - /veschba/ (axşam duası)

Bəzən elə sözlər də olur ki, onlara ədəbi alman dilində rast gəlmək olmur. Məsələn,

/Grischbal/ - (zəif adam)

/Gruschlal/ - Knorpel (qarğıdalı)

/Gischbi/ - /Gimpel/ (qar quşu)

/l/ səmindən əvvəl sözün sonunda /s/ səsi /sch/ səsinə keçir və ya /schl/ formasına. Məsələn,

/Ursel/ - /Uaschl/ (qız adı)

/Amsel/ - /Amschl/ (qız adı)

/p/, /t/, /k/ səslərinə Bavariya dialektində çox az rast gəlmək olur.

Onlar /b/, /d/, /g/ səslərinə bəzən də qoşa /bb/, /dd/ və /gg/ səsinə keçir. Məsələn,

/Pantoffel/ - /Bábbá/ (başmaq)

/trinken/ - /dringga/ (içmək)

/Klavier/ - /glawia/ (piano)

/Kleid/ - /gleidl/ (paltar)

Bəzən bu qaydaya uyğun gəlməyən sözlərə də rast gəlmək olur. Məsələn,

/Tante/ - Tandde (xala)

/Ton/ - ton (səs)

/Tee/ - Tää (çay)

Gördüyümüz kimi, burada sözün əvvəlikdəki /l/ səsi /d/ səsinə keçməmişdir [54, s. 92].

3.4. Fonem reallizasiyasının dialektik xüsusiyyətləri

Bildiyimiz kimi, dialekt ədəbi dil deyil və dialektə hər kəs istədiyi kimi danışa bilər və yaza bilər.

Məhz buna görə də fonem realizasiyasını dialektrlərdə aşkar etmək imkanı ələd etmiş oluruq.

Bavariyada darıxdırıcı adam mənasında işlənən /Loamsiad/ sözünü götürək. Ədəbi dildə həmin söz /Leimsieder/ kimi tələffüz olunur. Gəlin bu tələffüzlər arasında fonem fərqlərini nəzərdən keçirək. Ədəbi dildə ifadə olunan /Leimsieder/ sözünün ilk hecasında /ei/ diftonqu dalektrdə işlənən “Loomsiodo” sözündə /oá/ diftonqu ilə ifadə olunmuşdur, ikinci hecada isə /ie/ diftonqu /ia/ ilə ifadə olunmuşdur. Sondakı /er/ sonluğu isə /a/ səsi ilə əvəz edilmişdir.

Bir çox dilçi alimlər bir diftonqun eyni sözdə müxtəlif şəkildə ifadə olunmasının tarixi köklərinin eyni olmasından irəli gəldiyini söyləyirlər.

Belə hesab edirlər ki, orta alman dili dövründə /Leim/in /lim/ kimi deyilmiş, başqa bir fərziyyəyə görə isə qədimdə ifadə olunmuş /leim/ müasir /lehm/dir. Lakin L.Merkl belə hesab edir ki, Bavariya dialektində /Leim/ və /Lehm/ qarışıq şəkildə işlənir. Bavariya dialektində /oa/ diftonqu təkcə /ei/ diftonquna keçmir. Burada /r/ səsinin /a/ səsinə keçdiyini də müşahidə edirik. Məsələn,

/vor/ - /voá/ (qarşı, qabaq, əvvəl)

/wahr/ - /woá/ (həqiqi, gerçək)

/haar/ -b/hoá/ (saç)

/Erundung/ sözü dodaqsızlaşma kimi başa düşülür və artıq XIII əsrdən başlayaraq Bavariya dialektində bu hadisə baş verdiyindən /ö/ səsinin /e/ kimi və /ä/ deyilməsi müşahidə edilmişdir. Məsələn,

/böse/ - /bäs/ (hirsli)

/können/ - /kena/ (bacarmaq (modal fel))

/schön/ -/schee/ (gözəl)

bəzən /ü/ səsi /a/ və /i/ səsinə keçir.

/Brüder/ - /Brádá/ (qardaşlar)

/grüßen/ - /griässn/ (salamlamaq)

/Füße/ - /Fiass/ (ayaqlar)

/Stückchen/ - /Schdiggi/ (parçacıq)

/Mühe/ - /Mia/ (səy, cəhd, çalışma)

/eu/, /äu/ diftonqu /ei/ diftonquna keçir:

/Freunde/ - /freid/ (dostlar)

/Leute/ - /Leid/ (camaat)

Ancaq /ö/ səsi Bavariya dialektində tamamilə itmir. Məsələn, /Töhn/ sözü /Teh/ yox /Töhn/ kimi tələffüz olunur, /für/ - /fia/ yox /füa/ kimi tələffüz olunur. /Mütze/ - /Mützu/, /fünf/ - /fümf/, /München/ - /Münchn/, lakin yer adı kimi - /Minggá/.

Ancaq burunlaşma hadisəsi /er/, /aa/ bəzən də /u/ səsinin /a/ səsinə keçdiyi zaman özünü çox aydın şəkildə göstərir. Məsələn,

Mamma, mi áá - Mütter, mich auch

Bəzən bu qaydalara uyğun gəlməyən bir çox fonem reallaşması ilə rastlaşırıq. Məsələn. /Dsuin scheind scha/ - /Die Sonne seint schön./ (Günəş gözəl işıq saçır.).

Bütün bunları nəzərə alsaq bu fonem reallaşmasındakı burunlaşma zamanı baş verən dəyişikliklər Bavariya dialekti üçün xarakterik hesab etmək olar.

Normal /a/ səsi isə burunlaşmadan, yəni adi şəkildə tələffüz olunur. Məsələn, /der Mann/ - /dr Ma/ (kişi).

Bavariya dialektində samitlərin qeyri-ardıcılığı özünü göstərir. Belə ki, burada samit yığımına rast gəlirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, dialektə danışan insanlar sözləri daha asan tələffüz etməyə çalışırlar. Bildiyimiz kimi, dialektə danışan ədəbi dilin qanunlarına əməl etmir, dilinə yatdığı şəkildə, daha asan yolla nəzərdə tutulan sözü tələffüz etməyə çalışır. Məsələn,

/zu/ - /kurz/ - /zkuaz/ (çox qısa)

/zu bezoffen/ - /zbsuffá/ (çox kefli)

/zu gesund/ - /zxund/ (çox sağlam)

/Mit dem Jungen könnt ihr doch nicht in die Kirche gehen; dazu habt ihr zu schlompig angezogen.//

/Mid den Buam kenndds do need in Kiacha geh; do habds n z gsehlambbád õzong.//

Burada biz /z/ səsinədən sonra saitlərin düşdüyünü və samit birləşmələri əmələ gətirdiyini görürük.

Bavariya dialekti üçün tipik /oa/ diftonqudur. Qeyd etdiyimiz kimi /eins/ /zwei/ sözləri /ons/ və /zwo/ yazılır. Lakin tələffüz olunarkən, /oans/, /zwoa/ kimi deyilir, ancaq diqqətlə qulaq asanda birinci halda burunlaşma hadisəsinin baş verdiyini müşahidə ediriksə, ikinci halda təmiz /oa/ diftonqu tələffüz olunur. Deməli ədəbi dildə işlənən /ei/ diftonqu Bavariya dialektində /oa/ diftonqu kimi tələffüz olunur. Məsələn, /I hoas/ /ich heiße/, /I woas/ - /ich weiß/. Ancaq ağ mənasında işlənərkən, “weiss” olduğu kimi tələffüz olunur. Bu da o deməkdir ki, bütün /ei/ diftonqları /oa/ kimi tələffüz olunmur.

Bavariya dialektində /o/ səsinin /e/ kimi tələffüz olunduğunu da müşahidə etmək olar. Məsələn, /kommen/ /kemmen/ kimi tələffüz olunur. /e/ səsinin isə /i/ kimi deyildiyini görürük. Məsələn, kennen – kinnen (tanımaq).

Bir cümləni də nəzərdən keçirmək maraqlı olardı [54, s. 29].

/Ja mei, sie san gwis hi van da langa roas. Mia ham zimma nimma zwoa fia eane voagseng/.

Burada “Mei” ay mənasında başa düşülmür, bu mein kimi başa düşülür. Çünki burada /Ja mei/ /mein gott/ kimi ifadə olunmuşdur. Çox maraqlı olan isə onun “Ja

allah” sözünə nə qədər yaxın olmasıdır. /do kimmt eaner mo/ cümləsini eşidən elə başa düşür ki, burada hansısa “Erna Mo” adlı qadının gəlişindən söhbət gedir. Əslində isə həmin cümlə ədəbi dildə belə ifadə olunur “da kommt einer Mann”. “tun” sözünün “dua” “Peter” sözünün “Bäder” kimi tələffüz olunduğunu görürük. Burada /B-P/, /d-t/, /g-k/ kimi samit kəsişmələrinə hələ də çox geniş şəkildə rast gəldiyini dəfələrlə əvvəlki fəsillərdə qeyd etmişik.

Bütün bu dediklərimiz onu göstərir ki, fonem realizamasında çox geniş dialektik xüsusiyyətlərlə rastlaşırıq.

3.5. Vurğu və intonasiyanın xüsusiyyətləri

Vurğunun təkcə alman dilində deyil, bütün dillərdə sözün bir bütövə çevrilməsində böyük əhəmiyyəti var. Lakin biz bilirik ki, sözü tərtib edən fonemlər arasında onun yeri yoxdur. Buna görə də dilçilərin çoxu vurğuya supersegment vahid deyirlər. F.Veysəlli göstərir ki, vurğu, hər şeydən əvvəl dərkətmə vahididir. /a:bənt/ və /Han: d/(əl)/ sözlərində vurğunu ikinci hecəyə tələffüz etsək o zaman bu sözləri başa düşmək olmaz [29, s. 24]

Reallaşma yerinə görə vurğunun üç növünü göstəririlər, söz, sintaqm və cümlə vurğusu. Sözdə vurğunun daşıyıcısı heca, sintaqm, cümlədə isə sözdür.

Alman dilində vurğunun yeri məsələsi mübahisəli məsələlərdən biridir. Buna baxmayaraq F.Veysəli göstərir ki, alman dilində sadə sözlərdə vurğu birinci hecəyə düşür.

Bəs Bavariya dialektində bu məsələ öz həllini necə tapır?

Bavariya dialektində vurğu hansı vəziyyətdədir. Bunun üçün bir cümlə götürsək və burada həm sözlərdə və həm cümlədə də vurğunun yerini müəyyənləşdirsək müəyyən nəticələr əldə edə bilərik.

Ədəbi dil: /Dile Mutter Kocht die Suppe für die Kinder//

Bavariya dialekti: /Di Múaddá kochd d Subbm fiá d Kinda/. [54, s. 14]

Misalları nəzərdən keçirərkən görürük ki, burada prof. F.Veysəllinin qeyd etdiyi kimi sadə sözlərdə vurğu birinci hecəyə düşür. Gördüyümüz kimi 1-ci sözdə hər iki

heca “Múaddá” vurğu daşıyır 2-ci və 3-cü söz vurğu daşımamış 4-cü sözdə isə vurğu axırıncı hecaya düşmüşdür. “Kinda” Bundan başqa biz burada ədəbi dildən fərqli olaraq söz önlərinin də vurğu daşdığını görürük “fiá” [54, s. 14].

Bavariya dialektində sözləri vurğu daşdığını alman alimi B.Martin də göstərmişdir. O, qeyd edir ki, Bavariya dialektində /mit, vor, von, zu, bei, noch, in/ vurğu daşıyır. Həmin sözləri “mit mir” “von sich” kimi işləyəndə də vurğu daşıyır [54, s. 19].

3.6. Nəticə

Bavariya dialekti Alman dilinin çox böyük ərazini əhatə edən, həmçinin ən qədim dialektidir. Bu dialekt ədəbi dildən çox fərqlənməsi ilə də seçilir. Dialektin bir ölkənin ədəbi dili olması da onun maraqlı tərəflərindən biridir. Dialektlər ədəbi dildən adətən fonetik xüsusiyyətlərinə görə, tələffüz normalarının pozulması ilə seçilir. Bavariya dialektində isə minlərlə söz tapmaq olar ki, onlar ədəbi dildəki sözlərdən köklü şəkildə fərqlənir.

Bavariya dialekti 3 qola ayrılır – şimal, cənub və orta Bavariya dialekti.

Dialektin qolları arasında da xeyli fonetik, qrammatik və leksik fərqlər var. Xüsusilə cənub qolu daha çox diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu qola Avstriyanın ərazilərində daxildir. Buna görə də dialektin bu qolunun özündə də müəyyən dialektik dəyişikliklərə rast gəlmək olur. Bu həm də dialektin müəyyən dillərdə danışan ölkələrlə qonşu olması ilə çox bağlıdır.

Yunan və qot dilindən alınmış həftə günlərinin adları Bavariya dialektinin bütün qolları üçün xarakterikdir. “Ergetag” → /Dünstag/, “Pfinstag” → /Donnerstag/.

Bavariya dialektində baş vermiş diftonqlaşma və monoftonqlaşma hadisəsi də alman dilinin digər dialektlərin fərqli olaraq daha geniş şəkildə baş vermişdir. Bavariya dialektində /oa/ diftonqu /ei/ diftonquna keçir. Məsələn, /hoas/ - /heisen/ adlanmaq, “broat” - /breit/ geniş və s.

Bavariya dialektində qədim alman dilinə məxsus çoxlu sözlər qorunub saxlanılır ki, bu sözlərə nə ədəbi dildə, nə də bu dilin başqa dialektlərində rast gəlmək olmur. Məsələn, “Har” - /Flach/ (kətan), “Anze” - /Gabeldeichsel/ (qoşqu aləti) və s.

Bavariya dialetində Alman dili üçün xarakterik olan samit zəifləməsi hadisəsinə də rast gəlmək olur. Məsələn, “kxlea” - /Klee/ (yonca), “grur” - /Krug/ (küzə) və s.

Bu dialektə həmçinin /r/ səsinin /ch/ və ya /hr/-ya keçməsi halları müşahidə olunur. Məsələn, /hrin/ - “rennen” (qaçmaq).

Alman dilini üçün xarakterik olan ikinci samit irəli çəkilməsi hadisəsi bu dialektə çox aydın şəkildə özünü büruzə verir. Böyük rus germanisti V.M.Jirinski ikinci sait irəli çəkilməsində ən fəal samitlərin üç vəziyyətdə özünü doğrultduğunu, həmçinin bu samitlərin dialektlərdə vəziyyətini belə ifadə edir:

1) /p/; /t/; /k/ səslərinin vəziyyəti.

/p/ > /ff/ - /f/ - /fan/, /offan/

/t/ - /zz/ - /z/ - etan - /ezzan/

/k/ > /nn/ - /n/ - /makōn/ - /mannon/

Bütün dillərdə olduğu kimi alman dilində də ədəbi dil, dialektlərdən başqa adi danışiq dili də var. Tədqiqatçıların fikrincə adi danışiq dili Almaniyada XIX əsrdən başlayaraq formalaşmış. Adi danışiq dili də ədəbi dil kimi dialektlərin əsasında formalaşır. Adi danışiq dili ədəbi dil və dialektlər arasında keçid mövqə tutur. Bu da adi danışiq dilində çoxlu dialekt sözlərə rast gəlməsinə imkan verir. Məsələn, gənc /knabe/ sözü cənubda /bub/, şimalda isə /Junge/ kimi deyilir.

Bub sözünün cənubda Bavariya da deyilməsi və buna oxşar, tamamilə ədəbi dildən fərqlənən minlərlə sözün burada mövcud olması, dialektin qədimliyindən xəbər verir. Məsələn, “Bauchschmerzen” – “Grmmen” (qarın ağrısı). “Baumrinde” - B.d. Scheiten - Johe (ağac qabığı), “beeilen” – “tummeln” (tələsmək) və s.

Bavariya dialekti ədəbi dildən qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir.

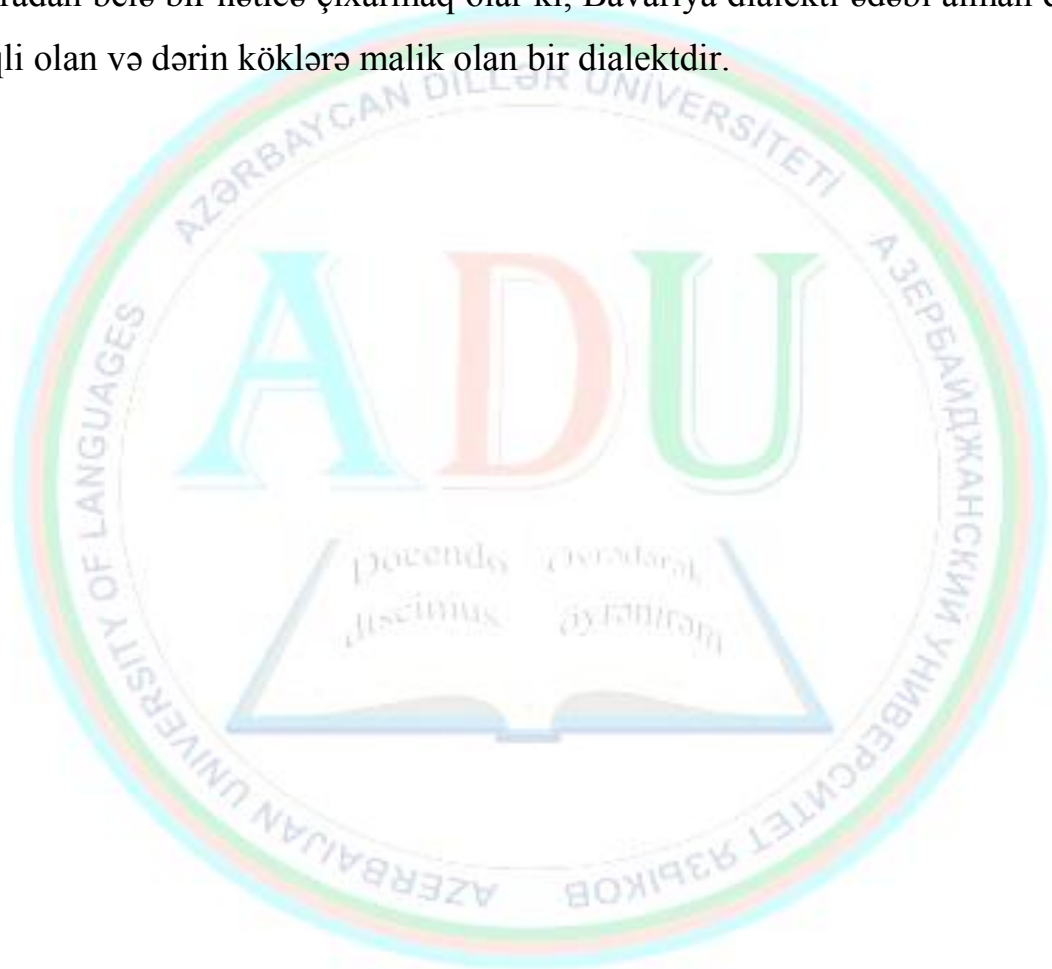
Alman ədəbi dilində felin məsdər formasının şəkilçisi /en/-dir. Məsələn, /laufen/, /hören/, /nehm-en/ və s. Bavariya dialektində isə bu şəkilçinin çoxlu variantları var. Məsələn, /leēm/ - /leben/ (yaşamaq), /schdeam/ - /sterben/ (ölmək), /reim/ - /reiben/ (ovuşdurmaq), /reen/ - /reden/ (danışmaq), /lein/ - /leiden/ (gzab çəkmək).

Bu misalları nəzərə alaraq Bavariya dialektində məsdər şəkilçilərini belə ümumiləşdirə bilərik: /-a/, /-m/, /-n/, /-ng/, /-an/, /-en/, /-ln/.

Zaman formalarının yaradılmasında da müəyyən fərqlərə rast gəlmək olar. Alman ədəbi dilində /gelaufen sein/, /gesehlafen sein/, Bavariya dialektində /glaffa/ və ya /glofffa sei/, /gschlaffa bom/ kimi deyilir.

Bavariya dialektində /statt-zu/ infinitiv qruppu işlənmir. Məsələn, /statzu, arbeiten, schlāft er// = /sdhdadd dabā arwad, schlaffaa// (işləmək əvəzinə, o yatır).

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Bavariya dialekti ədəbi alman dilindən çox fərqli olan və dərin köklərə malik olan bir dialektidir.

NƏTİCƏ

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Bavariya dialektinin araşdırılması müasir germanistikanın çox vacib məsələlərindən biridir.

Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi alman dili əvvəlcə dialektlər şəklində mövcud olmuş, sonralar dialektlərin əsasında ədəbi dil formalaşmışdır. Ən maraqlısı odur ki, ədəbi dilin inkişafı və yaranma dövrü 600-700 il olduğu halda. Dialektlərin yaranma və inkişafı dövrü insan yarandığı dövrdən başlayır və bu gündə davam edir. Ədəbi dil nə qədər inkişaf etsədə dialektlər məhv olmur daima yaşayır. Ədəbi dilin zənginləşməsinə və inkişafına daima öz təsirini göstərir. Dilin tarixinin, dialektlərin tədqiqinin əsas əhəmiyyəti ondadır ki, biz bu yolla xalqın tarixini yaşam tarixini, adət-ənənələrini və s. öyrənə bilirik. Xəiqən tarixi, yaşadığı hər şey dildə öz əksini tapır, bəzən həmin baş vermiş hadisələrdən bəzilərini ağıllı insanlar məsəllər, atalar sözləri, nağıllar, əfsanələr və s. kimi əbədiləşdirirlər. Unutmayaq ki, qədimdə yaranan şifahi xalq ədəbiyyatının bu janrları ədəbi dil inkişaf etmədiyi üçün müxtəlif dialektlərdə inkişaf edirdi. Unutmayaq ki, əvəl insan sürülər halında, sonralar tayfalar şəklində yemək və sair axtarmaq üçün başqa-başqa yerlərə köçmüşlər, köçdükcə yer adlarını da özləri ilə bir yerdən başqa yerə aparmışlar. Beləliklə bir dil ailəsinə məxsus dillər və dil variantları yaranmışdır.

Bu səbəbdən hər bir dilin tarixini araşdırmaq çox əhəmiyyətlidir.

Alman dili geniş ərazini əhatə edir. Bu dildə 5 müstəqil ölkənin əhalisi danışır. Lakin onlar alman ədəbi dilində danışmırlar. Avstriyada Bavariya dialektində danışılır. Bu dialekt və ədəbi dil arasında xeyli fərqlər olduğu üçün və bir-birini yaxşı başa düşmək üçün xeyli lüğətlər hazırlanmışdır. İsveçrədə danışılan alman dili də ölkədə yaşayan çoxlu dillərdən söz götürərək ədəbi dildən çox uzaqlaşmışdır. İsveçrə alman dilini də başa düşmək üçün də lüğətdən istifadə etmək çox vacibdir.

Ədəbi alman dili ilə variantları arasında fərqlər, leksik, qrammatik və fonetik cəhətdən çoxdur. Bu səbəbdən alman dilinin variantları ayrıca dillər kimi inkişaf edir. Bu variantlarda radio televiziya verilişləri aparılır, qəzetlər, kitablar nəşr olunur. Təəccüblü deyil ki, bizim universitetimizdə İsveç, Avstriya və Alman dili mərkəzləri

fəaliyyət göstərir. Bu da onu göstərir ki, Alman dilinin bəzi variantları artıq ədəbi dil kimi fəaliyyət göstərir. bu dialektlərdən biri də Bavariya dialektidir.

Leksik fərqlər: Bavariya dialektində tamamilə işlənməyən çox sayda sözlər var. Bu sözlərin hamısını bura yazma bilmərik. Misal üçün bəzi çox işlənən sözləri yazma bilərik.

<i>Ədəbi dil</i>	<i>Bavariya dialekti</i>
/Apfelrest/	/Butzen/ (çəyirdək)
/artig sein/	/brav sein/ (igid olmaq)
/Aufwiedersehen/	/servus/ (görüşənədək)
/Burgersteig/	/Trottoir/ (piyada yolu)
/ernten/	/klauben/ (məhsul yığmaq)
/Fliege/	/Mücke/ (milçək, ağcaqanad)

Bu dialekt qrammatik cəhətdən də ədəbi alman dilindən çox fərqlənir. Alman ədəbi dilində felin məsdər formasının şəkilçisi en-dir. Məsələn, nor - en, lauf - en və s.

Bavariya dialektində isə bu şəkilçinin müxtəlif variantları vardır.

Ədəbi dillə Bavariya dialekti arasında fonetik fərqlərdə çox olur.

Ədəbi dildə /ei/ kimi işlənən diftonq Bavariya dialektində /eh/ kimi işlənir. Məsələn, /Leim/ - /Lehm/ (yapışdırıcı)

Bavariya dialektində ədəbi dildə işlənən /r/ səsinin /a/ səsinə keçdiyini müşahidə edirik. Məsələn, vor - voa (qabaq, ön), haar - hoa (saç) və s.

Ayındır ki, dialekt ədəbi dil olmadığı üçün hər kəs istədiyi kimi danışa bilər və yazma bilər. Bunu Bavariya dialektində və alman ədəbi dilində danışan insanları müşahidə etdikdə aydın görə bilərik. Alman ədəbi dilini və Bavariya dialektini tədqiq edən alimlər bunu qeyd edirlər. Bavariya dialektində bəzən önlüklər də vurğu daşıyır. /z/ səsi /s/ kimi deyilir, alman dilində /r/ səsi adətən /ğ/ kimi tələffüz olunur, ancaq Bavariya dialektində olduğu kimi tələffüz olunur. /ei/ diftonqu ədəbi dildə /ay/, Bavariya dialektində /ei/ kimi tələffüz olunur. Eyni diftonqun, eyni sözdə müxtəlif şəkildə səslənməsinin tarixi köklərinin olduğunu sübut edir.

Bavariya dialektində /ö/ səsinin /e/, bəzəndə /ä/ kimi deyilməsi də müşahidə olunur.

*Ədəbi dil**Bavariya dialekti*

/bōse/

/bās/ - hirsli

/kōnnen/

/kena/ - bacarmaq (m. fel)

Bütün bunlar göstərir ki, ədəbi dil ilə bavariya dialekti arasında çox böyük fonetik fərqlərin də olduğunu müşahidə etmək olur.

Yazıda çox da müşahidə olunmasa da, tələffüzdə çox önəm daşıyan, sözün bir bütöv halına gəlməsində mühüm rol oynayan vurğu dilin məna çalarlarında çox əhəmiyyət daşıyır.

Alman ədəbi dilinin və Bavariya dialektinin tələffüzündə xeyli fərqlər var.

Bavariya dialektinin tədqiqatlarından biri olan alman alimi B.Martin göstərir ki, Bavariya dialektində /mit, var, von, noch, in / kimi sözləri vurğu daşıyır. Bu sözləri “mit mir” “vor sich” kimi işləyəndə də vurğu daşıyır.

XIX əsrin əvvəllərində dilləri tədqiq edən alimlər ədəbi dillə dialektlər arasında fərqlərin olduğunu qeyd edirdilər. İlk dəfə bu sahədə araşdırmaları tanınmış alman alimi Yakub Grimm aparır. Sonralar bu tədqiqatları F.Y.Y.Ştaldler, Y.A.Smeller və b. davam etdirir. Fonem nəzəriyyəsi meydana çıxdıqdan sonra bu məsələ daha da aktuallaşdı. Belə ki, dilçilər fonemin variantlarını axtararkən dialektlərə müraciət etməli olurdular. Onlar bu yolla da dialektlərin müqayisəsini apardılar. Belə tanınmış alimlər A.Bax, W.M.Jirmunski, S.Sondereger, W.König, Y.Y.Fillicceva alman dilində olan dialektləri bir neçə qrupa ayırdılar.

1. Aşağı alman dialektləri.
2. Orta alman dialektləri.
3. Cənub alman dialektləri.

Bavariya dialekti alman ədəbi dilindən leksik, fonetik, qrammatik cəhətdən əsaslı şəkildə fərqlənən bir dialektidir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Adilov M.T. və başqaları. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 361 s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 278 s.
3. Boduen de Kurtene İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 336 s.
4. Blumfeld L. Dil (İngiliscədən tərcüməsi “Qeydlər” və “Son söz” prof. F.Veysəllinindir). Bakı: Prestige çap evi, 2014, 519 s.
5. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı: Elm, 1984, 21 s.
6. Con L. Lingvistik semantikal giriş. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 372 s.
7. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972, 306 s.
8. Emil B. Ümumi dilçilik problemləri. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 191 s.
9. Humboldt fon D. Dillərin milli xarakteri haqqında. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 139 s.
10. Xomski N. Dil və təfəkkür (İngiliscədən tərcümə). Bakı: BSU, Kitab evi, 2006, 156 s.
11. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş (Almancadan tərcüməsi, ön söz və qeydlər prof. F.Veysəllinindir). Bakı: Mütərcim, 2006, 248 s.
12. Müasir Azərbaycan dili. III c. Bakı: Elm, 1978, 322 s.
13. Trubeskoy N.S. Fonologiyanın əsasları (Almancadan tərcüməsi “Qeydlər” və “Son söz” prof. F.Veysəllinindir). Bakı: Mütərcim, 2001, 380 s.
14. Saimon P. Dilimiz. Bakı: Prestige çap evi, 2014, 167 s.
15. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 423 s.
16. Verdiyeva Z.N., Veysəlov F.Y., Ağayeva F.M. Eksperimental fonetika. ADU, 1981, 100 s.
17. Veysəlov F. Alman dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1980, 191 s.

18. Veysəlov F. Eksperimental fonetika. Bakı: Maarif, 1980, 84s.
19. Veysəlli F. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı: Maarif, 1993, 190 s.
20. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, “Təhsil”, 2004, 408 s.
21. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları (Studia Philologica). I c. Bakı: Təhsil, 2005, 342 s.
22. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. I c. Bakı: Mütərcim, 2006, 514 s.
23. Veysəlli F.Y. Dilçilik ensiklopediyası. II c. Bakı: Mütərcim, 2008, 526 s.
24. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları (Studia Philologica). II c. Bakı: Mütərcim, 2008, 307 s.
25. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. III c. Bakı: Mütərcim, 2009, 266 s.
26. Veysəlli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 2009. 639 s.
27. Veysəlli F. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010, 334 s.
28. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010, 140 s.
29. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Mütərcim, 2011, 408 s.
30. Veysəlli F. Azərbaycan dilçiliyi müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco” çap evi, II c, I hissə, 2013, 309 s.
31. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco” çap evi, II cild, II hissə, 2013, 512 s.
32. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin müntəxəbatı. Bakı: “Abis Alarco” çap evi, II c, III hissə, 2013, 439 s.
33. Veysəlli F. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: fonemika və morfemika. I c. Bakı: “Prestige” çap evi, 2014, 530 s.

Rus dilində

34. Бах А. История немецкого языка. М., изде.Иност. языка:, 1956, 343 с.
35. Гухман М.М. От языка немецкой народо посты к немецкому нациоанльному языку. Ч. 1. М.: Изд-во АНСССР, 1955, 58 с.
36. Гухман М.М. Родство языков и внутренние законы их развития / Докл. и сообщ. Ин-та языкознания АН СССР, т. 5, 1953, 402 с

37. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М., Висшая школа, 1965, 406 с.
38. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Современный немецкий язык. М., Л. Просвещенный, 1957, 420 с.
39. Прокош Я. Сравнительная грамматика германских языков. М., Висшая школа, 1954, 300 с.
40. Филичева И.И. История немецкого языка. Курс лекций. М., издательство Московского университета, 1959, 270 с.

Alman dilində

41. Admoni W. Syntax des Neuhochdeutschen seit in dem 17 Jahrhundert Sprachgeschichte Berlin. C.H.Beck V. 1989, S. 15-39
42. Agricolo E. Fleischer W. Protz. Die deutsche Sprache Kleine Enzyklopedie in zwei Banden Leipzig. Bibliographisches Institut Drockhaus, 1970, S.1740
43. Amen R. Bayrisch – österreichisches Schipmfwörterbuch. München, Funk v.1972, 144 s.
44. Ammon U. Dialekt als Sprachbarriere // Erment K. (Hg.): Gibt es die Sprachbarriere noch? soziolinguistik – Sprachdidaktik – Bildungspolitik. Düsseldorf, 1979, S. 48-57
45. Ammon Ulrich. Language – Variety – Dialekt, Bd. 1, Berlin / New York, de Gruyter, 1987, S. 316-335
46. Ammon Ulrich, Varitäten des Deutschen. Offene Fragen – offene Antworten in der Sprachgermanistik. Tübingen: Niemeyer, Verlag, 1992, S. 203-223
47. Ammon Ulrich. Dialekt, soziale Ungleichheit und Schule. Weinheim / Basel: Beltz, 1973, 410 s.
48. Ammon Ulrich. Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Berlin New York, Walter de Gruyter Verlag, 1995, S. 575
49. Andreas J. Bayerisches Wörterbuch. München, Heimeran, 1872, S. 346

50. Armin R. Bachmann. Die Mundart von Eslarn in der Oberpfalz: Phonetik, Morphologie... Glassar. Stuttgart. Franz steiner Verlag, 2000, S. 263
51. Aufderstraße Harmut. u.a. Themenneu Lehrbuch für Deutsch des Fremdsprache. München: Heuber Verlag. 2004, S. 68
52. Bach A. Deutsche Mundartforschung 2. Aufl. Heidelberg: 1950, S. 325
53. Bach A. Deutsche Mundartforschung. Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben. Mit 58 Karten im Text. 3. Aufl. Heidelberg, 1969 (1950), S. 343
54. Bairische grammatik von Judwig M. München. Heimeran Verlag. 1975, S. 206
55. Bartsch Elmar / Pabst – Weinschek, Maria: Vorstellungen vom Sprachausdruck bei deutschen und österreichischen Teilnehmern an Rhetorik-Seminaren. In Berger. L. Sprechausdruck. Frankfurt, am. M. 1984, S. 163-174 s
56. Behaghel O. Geschichte der deutschen Sprache ugd. S. München, 1928, 209 s.
57. Behaghel O. Deutsches Deutsch und Österreichisches Deutsch. Schauenburg, 1927, S. 303-305
58. Bernhard M. Die deutschen Mundarten Marburg, N. C. Elwert Verlag, 1959, S. 202
59. Besch W. Frühneuhocndeutsch. Berlin InLGL, Verlag, 1980, 588 s.
60. Besch W., U. Knoop, W. Putschke. Didlektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Berlin, New York, Verlag Hg. 1983, Band II, 590 s.
61. Broweleit Volker: Dialektologia und Sprachdidaktik. In Ammon Ulrich (Hrsq) Grundlagen liner dialektorientierten Sprachdidaktik. Weinheim Basel, 1978, S. 175-196
62. Brüchert, Erhard; Kursentwurf Grundkurs deutsch: Das Niederdeutsche in der Sprachgeschichte, Literatur und Gesellschaft. [http:// www.g-hci. Informatik.uni-oldenburg.de/ - geo / Besondere_ Projekte / platt / sek 2 htm.](http://www.g-hci.informatik.uni-oldenburg.de/-geo/Besondere_Projekte/platt/sek2.htm)
63. Der große Duden. Wörterbuch und Leftfaden der deutschen Rechtschreibung 15 Auflage Leiping, Dudenverlag 1957, S. 416

64. Duden Aussprachewörterbuch. Wörterbuch der deutschen Standardsprache. Mongolol M. (bearb) 3 Aufl. Mannheim/Wien/Lürich/Dudenverlag 1990, S. 441
65. Duden. Deutsches Universalwörterbuch. Mannheim – Leipzig – Wein – Zürich, Dudenverlag, 2002, S. 1816
66. Eberhard Kranzmayer, Die bayerischen Kennwörter und ihre Geschichte. Graz und Wien, 1960, S. 90
67. Egers H. Deutsche Sprachgeschichte I Band. Das Althochdeutsche und das Mittelhochdeutsche Rowohlts enzyklopädie. Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag GmbH, 1996, S. 553
68. Eggers H. Deutsche Sprache im 20 Jahrhundert. München, Hiemeran, 1973, S. 240
69. Eggers K. Zweisprachigkeit in Südtirol. Bozen. 1977, S. 210
70. Egger K. Die Vielfalt der Sprachlichen Ausdrucksmittel in der deutschen Umgangssprache von Schulern in Bozen/Südtirol. Frankfurt. M., 1993, S. 653-663
71. Eichhoff Jürgen: Sterben die Dialekte aus. Mannheim. 2000, S. 90-99
72. Engel E: Gutes Deutsch. Leipzig: 1919, S. 199
73. Esser, Ursula / Muesch, Bettina Die deutsche Sprache. Entwicklungen und Tendenzen. (Themenhefte zur Landeskunde) München, Max Hueber v. 1994, 44 s.
74. Flings T. Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache. M.: Izd. 2, 1948, S. 481
75. Foldes C. Ju den österreichischen Besonderheiten der deutschen Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung in Wien. 1992, S. 9-24
76. Forer R. / Moser, Hans Beobachtungen zum west österreichischen Sonderwortschatz // Wiesingen (ed.). Das österreichische Deutsch. Wein / Köln / Graz: Böhlman, 1988, S. 199-209
77. Freitag, F. Die österreichische Umgangssprache. München, Max Heuber, 1949, S. 16-26

78. Freud J., Jarolum, F. Pacolt E. Kleines Österreichisches Wörterbuch 2. Aufl. Wien Österreichisches Bundesverlag, 1992, S. 240
79. Freudenberg R. Bairische Mundartforschung. In: Schmitt (Hg.) 1968. Bd. 1, Munchen: Beck, 1968, S. 30-74
80. Fleischer W. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. Leipzig : Hirzel v.1971, S. 214
81. Foerste, W. Niederdeutsche Mundarten Bnd I Aufl 2. Berlin: Monton de Gruyter, 1996, S. 729-1899
82. Friedrich K. Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache, 20 Auflage, bearbeitet von Walter Mitzka. Berlin: Verlag Walter de Gruyter, 1967, S. 490
83. Fritz T. Geschichte der deutschen Sprache zweiter Teil. Berlin: Erich Schwidt Verlag, 1989, S. 304
84. Fröhler, Horst. Thesen über die schwerwiegenden Mängel des österreichische Wörterbuchs. Wien: Privatdruck, 1981, S. 293
85. Fuhrmann, H. Deutsche Geschichte im hohen Mittelalter von der Mitte des 11, bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Göttingen, 1978, S. 293
86. Fluck, Hans-Rudiger/Meier Michael. Dialekt und Dialekt Literatur. Dortmund 1979, S. 246
87. Folkers Arend: Sprachliches Handeln. Grundzuge der mundlichen Kommunikation. Munchen/Wien/Zurich 1981, S. 402
88. Garstensen Broder. Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945. Heidelberg: 1965, S. 187
89. Gabriele Neuf-Munkel Regine Roland Fertigkeit Sprechen. Munchen,Max Niemyer, 1994, S. 154
90. Gartd A. Geschichte der Sprachwissenschaft in Deutschland. Berlin/New-York, 1990, S. 314
91. Graf, Franz von Pocci. Die gesamte Druckgraphik. Munchen,Beck ,1974, S. 119

92. Gassner Susanne / Simonitsch, Wolfgang Kleines Österreich Lexikon. Wissenwertes über Land und Leute. München, Beck, 1978, S. 391
93. Gerhard H., Joachim B. Deutsche Grammatik. Leipzig-Berlin-München, Langenscheidt Verlag, 1991, S. 720
94. Germanistische Arbeitshefte Einführung in die Dialektologie des Deutschen Hermann Niebaum / Jürgen Macha. München, Max Niemeyer Verlag, 1999, S. 246
95. Christoff Weigels Standebuch von 1698. München: Ausgewählt von Fritz Helbig, 1936, S. 199
96. Glovacki – Bernardi Irinjka. Österreichische und süddeutsche Elemente in der Agramer Mundart // Muhr, Rodolf ed. Internationale Arbeiten zum österreichischen Deutsch und seinen nachbarsprachlichen Bezügen. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1993, S. 76-78
97. Gluc Helmit/Sauer Wolfgang: Gegenwartsdeutsch. Stuttgart:1997, 241 S.
98. Goossens J. Strukturelle Sprachgeographie. Heidelberg: 1969, S. 270
99. Goossens Jan Deutsche Dialektologie Sammlung Göschen 2205. Berlin New-York: de Gruyter, 1977, S. 304
100. Göschel J., Ivić, P., Kehr, K. (Hgg.). Dialekt und Dialektologie / Ergebnisse des internationalen Symposions "Zur Theorie des Dialekts", Marburg/ Lahn, 5-10, September, 1977, Wiesbaden (=ZDL, Beihefte, 26).
101. Göschel, Nail, von Elst zur Theorie des Dialekts. München: Max Niemeyer Verlag, 1976, S. 140
102. Grimm, Jacob Geschichte der deutschen Sprache Aufl. Leipzig: Hirzel, 1848-1868, S. 240
103. Grimm, W. Über deutsche Runen. Mit einer Einführung von W.W.Morgenroth, A.Spreu. Wien-Köln- Graz: 1999, S. 94
104. Grosse R. Zur Stellung Herders in der Geschichte der deutschen Sprache // Jahann Gottfried Herder (Jum 175 Todestag). München: 1978, S. 291
105. Grosse, R. Die mitteldeutsch – niederdeutschen Handschriften des Schwabenspiegels in seiner Kurzform Berlin, De Gruyter, 1964, S. 243

106. Hard G. Zur Mundartgeographie. Dusseldorf: 1966, S. 271
107. Hartweg F./Wegera: Frühneuhochdeutsch. Tübingen: 1989, S. 209
108. Haarman H. Die Sprachenwelt Europas. Frankfurt-New York, 1993, S. 201
109. Haas W. Die deutschsprachige Schweiz. Zurich-Köln, 1979, S. 71-160
110. Haas W. Jacob Grimm und die deutschen Mundarten. Wiesbaden, 1990
(=ZDL, Beihefte, 26), S. 204
111. Hans Otto Stroheker. Gunter Willman: Das Schwabische Gandesfest im Wandel der Zeiten Stuttgart: 1978, S. 80
112. Hans Eggers, Deutsche Sprachgeschichte Band 1. Rowohlt: Taschenbuch Verlag GmbH, 1996, S. 558
113. Hausermann Ulrich u.a. Sprachkurs Deutsch. Unterrichtswerk für Erwachsene. Frankfurt a. M.-Wien-Aaran_ Diesterweg Österreichisches Bundesverlag / Samerländer, 1978, S. 4-26
114. Haumann, Rath, Schmölzer, Elbinger, Sornig, Gespräche unter Österreichern. Proben Regionaler Varietäten. Band II. Wien: Verlag Jugendg vdu 1998, S. 401
115. Heinrich L. Probleme der Dialektologie. Tübingen: Max Numeyer, 1995, S. 178
116. Heinz K. Wörterbuch der deutschen Umgangssprache. Hamburg: 1965, S. 295
117. Helen C. Dialekt im Alltag. Tübingen: Max Numeyer Verlag, 1998, S. 366
118. Herbert L.K. Strukturelle Grammatik der Münchener Stadtmundart. München, Max Numeyer, 1961, S. 146
119. Herbert Heckmann: Die Freude des Essens. München: 1979, S. 117-278
120. Herman V.P. (Jürgen Macha) Einführung in die Dialektologie des Deutschen 2a, neu bearbeitete Aufl. Tübingen: Numeyer V., 2006, S. 306
121. Hermann V.P. Deutsches Wörterbuch Tübingen, Numeyer V., 1968, S. 148
122. Hildebrand R. Typologie der arealen lexikalischen Gliederung deutscher Dialekte. Aufgrund des Deutschen Wortatlasses // Besch, W., u.a. (eds)

- Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Bd 2. de Gruyter V., 1983, S. 1331-1367
123. Hirschbold K. Besseres Deutsch von A. bis L. Ein Nachschlagewerk für Österreichischer. Wien: Österreichischer Bundesverlag 1976, Haas Walter Sprachgeschichte Grundlagen // Schlapfer R (ed). die Versprachige Schweiz; Zürich- Köln: Benziger, 1982 , S. 21-70
124. Horming M. Die Österreichische Deutsch in Vergangenheit und Gegenwart. In Dyhr, M. (Olsen, J. (eds) Festschrift für Hyldgaard – Jensen (Kopenhagener Beiträge zur Germanistischen Linguistik, Sonderband). Kopenhagen 1979, S. 106-115
125. Jakob E. Österreichisch – Deutsches Wörterbuch Salzburg und Wien, Taschenbuch, 1995, S. 128
126. Jakob E. Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. Mannheim, Wein, Zürich, 1980 (=duden Taschenbuch Bd 8), S. 194
127. Jakob E. Dialekt und Dialektunterricht in Oberösterreich. Linz: 1988, S. 166-179
128. Johannes Erben: Deutsche Grammatik. München:Max Numeyer, 2000, S. 392
129. Karl Graf von Rambaldi, Die Münchener Straßennamen und ihre Erklärung München, 1894, S. 191
130. Karl Meisen, Altdeutsche Grammatik. Bonn: 1947, S. 341
131. Karl Weinhold, Bairische Grammatik. Berlin: 1867, S. 209
132. Karl Heinz Zussow, Helmut Otteljonan Die Karoffel. Geschichte und Zukunft einer Kulturpflanze. Cloppenburg: 1992, S. 49
133. Kasiner H. / Schultz E., Schuttalla J. Die Textsorten des Frühneuhochdeutschen in Sprachgeschichte. Leipzig: 1985, S. 1355
134. Keller R.E. Die deutsche Sprache. Hamburg: Helmut Burske Verlag, 1986, S. 641

135. Keller, R.E. Die deutsche Sprache und ihre historische Entwicklung. Hamburg Helmut Burke Verlag, 1996, S. 392
136. Keller, R. Sprachwandel. Tübingen. 2 Aufl. Tübingen/Basel Max Niemeyer V., 1994, S. 244
137. Kine M. Sprache im Nationalsozialismus. Heidelberg: 1994, S. 187
138. Kiepe H. Die älteste Deutsche. Fibel/Göttingen: 1983, S. 453
139. Klaus, F. Matheier (Hg) Aspekte der Dialekttheorie. Tübingen: Max Nimeyer Verlag, 1983, S. 182
140. Kleindel, Walter Österreich. Daten zur Geschichte und Kultur. Wien / Heidelberg – Ueberreuter V., 1978, S. 193
141. Krause W. Die Runneninschriften im ältesten Futhark Göttingen: 1966, S. 194
142. Knoop U., Das Interesse an den Mundarten und die Grundlegung der Dialektologie. In: Dialektologie 1, Berlin, 1982, S. 1-23
143. Knoop, U, Dialektologie. Ein Handbuch zur deutschen und allgemeinen Dialektforschung. Berlin/New York, Hg. V., 1982-1983, S. 470
144. Knoop, U. Wörterbuch deutscher Dialekte. Bertelsmann Lexikon Verlag, I Guterslon, 1997, S. 478
145. König W. Atlas zur Aussprache des Schriftdeutschen in der Bundesrepublik Deutschland. Bd. 1, Text; Bd 2: Tabellen und Karten, Leipzig Ismaning Heuber V., 1989, S. 324
146. König Werner. div – Atlas Deutsche Sprache. Deutscher München Tashenbuch Verlag GmbH co kg. 2001, www.dtv.de, S. 256
147. Krassing Albert. Zum neuen Österreichischen Wörterbuch. Elternhans und Schule 16 (6) Wien, 1951-1952, S. 81-83
148. Kreissler, Felix. Der Österreicher und seine Nation. Ein Lernprozeß mit Hindernissen. Wein / Köln / Graz: Bohlau Verlag, 1984, S. 264
149. Kunze, K. dtv-Atlas Namenkunde: Varior und Familiennamen im deutschen Sprachgesichte. München 2 Aufl, Max Numeyer, 1999, S. 344

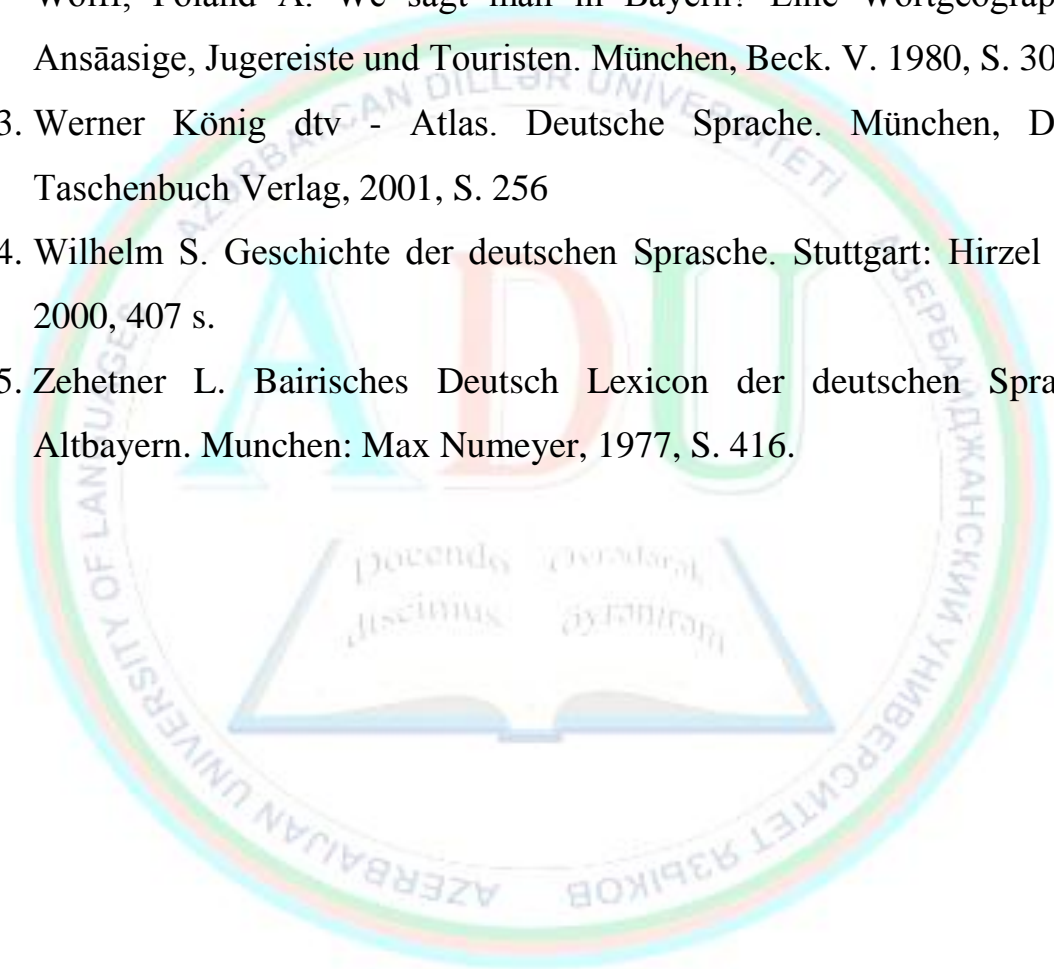
150. Langer, H. Zu einigen Grundpositionen Problemen und Aufgaben der Periodisierung der deutsche Sprachgeschichte // Zur Periodisierung der deutschen Sprachgeschichte. Prinzipien. Probleme – Aufgaben Hg. v. J. Schmidt. L.S. / LISW/A88. Berlin: 1982, S. 83
151. Lanthaler, F. Dialekt und Zweisprachigkeit in Südtirol. In Lanthaler, F. (ed) Mehr als eine Sprache. Zu einer Sprachstrategie in Südtirol. Meran: Alpha+Beta, 1990, S. 5783
152. Lerchner, G. Sprachentwicklung in der Urgesellschaft // Kleine Enzyklopädie Deutsche Sprache. Leipzig: Hg. V., W.Fleischer / W.Hartung / J. Schildt, 1983, S. 562
153. Lipold G. Die österreichische Variante der deutschen Standartsprache. In Wiesinger, P. (ed) Das österreichische Deutsch. Wien/Köln/Graz: Bohlau, V., 1988, S. 31-54
154. Lützel P.M. Die österreichische Gegenwartsliteratur im Spannungsfeld zwischen Deutschsprachigkeit und nationaler Autonomie // Bartsch K./ Goldschnigg, D. Melzer, G. (eds) Für und wider eine österreichische Literatur. Königstein, Ts: Athenäum, 1982, S. 100-115
155. Malygin, V. Gebrauch besonderheiten einiger Präpositionen in der österreichischen nationalen Variante der deutschen Gegenwartssprache (in Russisch, Resümee in Deutsch) Linguistica (Universitas Tartuensis), Tarty 1987, S. 90-98
156. Mann, G. Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Frankfurt a. M. ,Fischer Verlag, 1958, S. 133-146
157. Martino B. Ostenropa. Eine Kleine politische Ländeskunde. Bonn/München, Aktuel Verlag. 1999, S. 272
158. Mattheier K. Variabilität zwischen Dialekt und Standartsprache. Zeitschrift für Germanistik 8. Berlin,De Gruyter, 1987, S. 544-558
159. Mattheier Klaus. Dialekt und Standartsprache Über das Varietäten system des Deutschen in der Bundesrepublik. Internationale Journal of the sociology of Languege, 1983, S. 59-61

160. Mattheier, K.J. Dialektsprechen in Deutschland Überlegungen zu einem deutschen Dialektzensums // Deutsche Sprache. Patocka: Hg. V., 1998, S. 95
161. Maurer F. Nordgermanen und Alemanen 3 Aufl. Berlin-München: 1952, S. 144
162. Mentrup W. Deutsche Sprache in Österreich. Tübingen: Niemeyer V., 1980, S. 527-531
163. Mettke, H. Ausbildung der feudalen Gesellschaftsordnung (5. Jh. bis zur Mitte des 11 Jh.) Das frühmittelalterliche Deutsch // Kleine Enzyklopädie. Deutsche Sprache. Leipzig: Hg. V., 1983, S. 563
164. Metzler, K. Das Verhalten Vorarlbergs gegenüber Wortgut aus Ostösterreich, dargestellt an Beispielen aus dem Bezeichnungsfeld "Essen, Trinken, Mahlzeiten" // Wiesinger P(ed). Das österreichische Deutsch. Wien 1-Köln-Graz: Böhlau Verlag, 1988, S. 211-233
165. Mitzka W. Der deutsche Wortatlas // ZMF 14, 1938, S. 40-55
166. Mitzka W. Der Fragebogen zum Deutschen Wortatlas // ZMF 15, 1939, S. 105-111
167. Mitzka W. Deutsche Mundarten. Heidelberg: 1943, S. 241
168. Moosmüller, S. Hochsprache und Dialekt in Österreich. Soziophonologische Untersuchungen zu ihrer Abgrenzung in Wien, Graz Salzburg und Innsbruck Wien-Köln -Weimar: Böhlau Verlag, 1991, S. 190
169. Moser H. Deutsche Sprachgeschichte der älteren Zeit // Deutsche Philologie im Aufriß. Bd. I. Nachdruck der 2. Aufl. Berlin: Hg. Verlag, 1966, S. 621
170. Moser H. Deutsche Sprachgeschichte. 5/6 Aufl. Tübingen: Numeyer V., 1969, S. 440
171. Moser H. Die Entwicklung der deutschen Sprache seit 1945. In: Sprachgeschichte I. Berlin: Hg. Verlag, 1971, S. 167
172. Moskalskaja O.I. Deutsche Sprachgeschichte. M.: Высшая школа, 1977, 277 с.
173. Müller T. Lexikon der Jugend-Sprache. Düsseldorf/Wien, 1985, S. 144

174. Nehmet R. Azerbaidisch-Deutsches Wörterbuch, Hamburg, Engelschoff Verlag, 1999, S. 604
175. Heinrich Löffler. Probleme der Dialektologie. Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt, 1982, S. 178
176. Polenz P. Geschichte der deutschen Sprache. 9. Aufl. Berlin/New York: Hg. V., 1978, S. 369
177. Peter W. Sprechen sie wienerisch? Wien-Heidelberg: Carl-Ueberreuter V. 1980, S. 295
178. Planta, P. von. Nationale Varietäten der deutschen Sprache // International Journal of the Sociology of Language. 83, 1990, S. 5-38
179. Polenz, P. von. Nationale Varianten der deutschen Hochsprache // Zeitschrift für Germanistische Linguistik. 15, 1987, S. 101-103
180. Polenz, P. von Geschichte der deutschen Sprache. Berlin, De Gruyter, 1978, S. 9
181. Rein K. Wer spricht Mundart; wann und zu wem? In Polenz, Peter von Erben, Johannes Gossens, Jan (Hrsg) Sprachnormen losbare und unlosbare Probleme Tübingen:Numeyer V., 1986, S. 272-273
182. Riedmann, G. Bemerkungen zur deutschen Gegenwartssprache in Südtirol InP. S. Ureland (ed) Standardsprache und Dialekte in mehrsprachigen gebieten Europas Tübingen: Numeyer V., 1979, S. 149-181
183. Rasenberg, Klaus Peter. Dialekt und Schule: Bilanz und Aufgabe eines Forschungsgebiets. Deutsch im Gespräch. Stuttgart,Hirzel, 1993, S. 12-58
184. Rosler Dutmar. Deutsch als Fremdsprache. Stuttgart,Weiner Verlag, 1994, S. 207
185. Schenringer Hermann zum verhältnis Bayerns und Österreichs zur deutschen Standardsprache // Eroms. H-W (ed) Probleme regionaler Sprachen (Bayreuther Beiträge zur Dialektologie) Hamburg, Buske Verlag. 1989, S. 37-52
186. Scheuringer H. Sprachentwicklung in Bayern und Österreich. Hamburg:,Buske Verlag, 1990, S. 294

187. Schirmunski V. *Ander Deutschen Sprache*. M.: Изд-во иностр. лит-ры, 1965, 309 с.
188. Schirmunski (Victor) M. *Deutsche Mundartkunde. Vergleichende Laut und Formenlehre der deutschen Mundarten*. Berlin: Akademie Verlag, 1962, S. 411
189. Schlögofer, Robert *Mundart und Standardsprache* // Bickel H. / Schläpfer, R. (eds). *Mehrsprachigkeit – eine Herausforderung*. Aarau / Frankfurt a. M. Salzburg: Sauerländer V., 1992, S. 281-296
190. Schmeller J.A. *Bayerisches Wörterbuch ... mit urkundlichen Belegen*. 4 Bde. Stuttgart / Tübingen. – Zweite Ausgabe Bearb. von G.K. Frommann. 2 Bde. München 1872-77. – Unveränderter Nachdruck der zweiten [...] Ausgabe. Mit einem Vorwort und Wiss. Einleitung von O. Maußer. 2 Bde. Leipzig 1939 (Neudruck: Aalen 1973), S. 466
191. Schmeller J.A. *Die Mundarten Bayerns grammatisch Dargestellt*. München: Gmb H Verlag, 1821, S. 214
192. Schmidt J.E. *Moderne Dialektologie und regionale Sprachgeschichte* // ZDPh 117, Sonderheft, 1998, S. 163-179
193. Schmidt W. *Grundfrage der deutschen grammatik*. Berlin, DE Gruyter, 1977, S. 268
194. Sinder L.P., Stroewa T.V. *Einführung in das Studium der deutschen Sprachgeschichte*. L.: Prosvešenie: Ленинградское отделение, 1977, 219 s.
195. *Sprachnachrichten*. № 56 (IV 2012) Verein Deutsche Sprache e.v. (VDS) www.vds.ev.de.
196. Stefan Sonderegger. *Grundzüge deutsche Sprachgeschichte*. Berlin/New-York, Walter de Gruyter, 1979, S. 276
197. Uwe K. *Deutschlandstudien und deutsche Geschichte*/ Berlin: Schneider Verlag. 1995, S. 225
198. Van der Elst G., *Der 'Deutsche Wortatlas' als Instrument der Wortgeographie. Überlegungen zu einem Kleinen deutschen Wortatlas* //GL 3-4/76, 1976, S. 75-99

199. Veysälli. Einführung in die Phonologie. Bakı:Müttärjim, 2004, 168 s.
200. Werner K. Atlas zur Aussprache des schrift-deutschen in der Bundesrepublik Deutschland. Regensburg: Max Hueber Verlag, 1989, S. 173
201. Wiesinger P. Probleme der Dialektgliederung des Deutschen // ZDL 49, 1982, S. 145-168
202. Wiesinger, P. Die Einteilung der deutschen Dialekte // Besch, w. u.a. (eds) Dialektologie, Bd. 2, Berlin New York, de Gruyter V., 1983, S. 807-899
Wolff, Poland A. We sagt man in Bayern? Eine Wortgeographie für Ansässige, Jugereiste und Touristen. München, Beck. V. 1980, S. 302
203. Werner König dtv - Atlas. Deutsche Sprache. München, Deutsche Taschenbuch Verlag, 2001, S. 256
204. Wilhelm S. Geschichte der deutschen Sprasche. Stuttgart: Hirzel Verlag, 2000, 407 s.
205. Zehetner L. Bairisches Deutsch Lexicon der deutschen Sprache in Altbayern. Munchen: Max Numeyer, 1977, S. 416.

Mövzunun aktuallığı. Bavariya dialektinin öyrənilməsi və tədqiqi çağdaş germanistikanın çox vacib və aktual məsələlərindən biridir. Çünki o həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik cəhətdən alman ədəbi dilindən çox fərqlənən dialektlərdən biridir.

Ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət dövrəsinin genişliyinə görə alman dilində Bavariya dialekti həmin dilin digər dialektlərindən fərqi xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və bu gün Bavariya dialekti böyük bir ərazini, Almaniyanın Bavariya əyalətini və bütün Avstriyanı əhatə edir. Avstriyada Bavariya dialekti ədəbi dil kimi istifadə olunur. Elə bu cəhətdən də, Bavariya dialektinin öyrənilməsi çox vacib və aktual məsələlərdən biridir. Bavariya dialekti nəinki, digər alman dili dialektlərindən, hətta alman ədəbi dilindən həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən çox fərqlənən dialektdir. Lakin Bavariya dialektini tədqiq edərkən, onu alman dilindən təcrid etmək olmaz. Şübhəsiz ki, alman dilinin dialektlərini tədqiq edən dilçi alimlər Bavariya dialekti ilə bağlı olan bəzi məsələlərə aydınlıq gətirənlər də (Ludwig Merkl, Werner König və b.) bu dialektin yaranması, onu ədəbi dildən fərqli fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərinin nə dərəcədə dəyişikliyə uğraması kimi mübahisəli məsələlər müasir alman dilçiliyinin dialektologiyası sahəsində həllinə ehtiyac duyulan problemlərdən biridir. Buna görə də bu dialektin öyrənilməsi çox maraqlıdır. Problemin həllinin vacibliyini nəzərə alaraq, biz tədqiqat işimizi “Bavariya dialektinin lingvistik xüsusiyyətləri” mövzusunda həsr etməyi lazım bildik. Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq zəngin dil materialı əsasında Bavariya dialektinin ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri (fonetik, leksik və qrammatik) araşdırılmaqla yanaşı, onun lingvistik nəzəri əsasları müəyyənləşdirilərək sistemləşdirilir.

Tədqiqat işinin obyektı. Hər bir elmin və ya tədqiqat işinin öz obyektı olur. Dilin strukturunu öyrənən hər bir elmin obyektı danışmaq aktıdır. Deməli danışmaq aktı dilçiliyin bir çox sahələrinin, o cümlədən dialektologiya elminin də tədqiqat obyektidir. Əlbətdə, biz bu tədqiqat işində bütövlükdə alman dilini yox, müəyyən ərazidə yaşayan insanların danışmaq tərzini, üslubunu, daha doğrusu, dialektik xüsusiyyətlərini, onun ədəbi dilə qarşılıqlı təsirini, eyni zamanda tədqiq etdiyimiz Bavariya dialektini ədəbi dildən ayıran fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri araşdırmağa

çalışmışıq. Bu baxımdan dissertasiyanın obyektini Almaniyanın Bavariya əyalətində, eləcə də Avstriyada yaşayan əhalinin danışığı aktı təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti. Tədqiqat işinin predmetini alman dilinin dialektləri üzrə aparılmış tədqiqat işlərində Bavariya dialekti ilə bağlı əldə edilən bilikləri sistemləşdirmək və bu dialektin ümumi linqvistik nəzəri əsasını işləyib hazırlamaq təşkil edir.

Tədqiqatın işinin məqsəd və vəzifələri. Hər bir tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində onun məqsəd və vəzifələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi həlledici əhəmiyyətə malikdir. Bu tədqiqat işinin yerinə yetirilməsində əsas məqsəd alman dilinin dialektləri arasında daha çox işlənmə ərazisinə malik olan Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətlərini, yəni bu dialektin fonetik, leksik, və qrammatik xüsusiyyətlərinin canlı dil materialı əsasında təhlilindən əldə edilən nəticələri dəqiqləşdirməkdən, bu dialektin yaranma səbəblərini araşdırmaqdan, onun alman ədəbi dilindən fərqlənməsinə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. Dialektin struktur-semantik, eləcə də linqvistik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi də dissertasiya işinin məqsədinə daxildir. Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsilə nəzərdə tutulan məqsədə nail olmaq üçün müəyyən vəzifələrin yerinə yetirilməsinə ehtiyac duyulur. Həmin vəzifələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- mövzu ilə bağlı mövcud dilçilik ədəbiyyatını tənqidi-təhlil etmək və onlara münasibət bildirmək;

- Bavariya dialekti ilə bağlı fərqli dil materialının tapmaq və təhlil etmək;

- Bavariya dialektinə mənsub olan fonetik, leksik və qrammatik dil hadisələrini müvafiq ədəbi dil nümunələri ilə müqayisə etmək;

- alman ədəbi dilinin inkişafında Bavariya dialektinin rolunu müəyyənləşdirmək;

- Bavariya dialektini alman ədəbi dilindən ayıran, fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- Bavariya dialektinin alman ədəbi dilinin inkişafı ilə necə əlaqələndiyini göstərmək.

İşçi fərziyyə. Bavariya dialekti leksik-fonetik, qrammatik cəhətdən ədəbi dildən çox fərqlənir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Alman dilinin tarix fənni 50-ci illərdən bu günə qədər əsas fənn və ya seçmə fənn kimi ölkəmizdə bir sıra ali məktəblərində tədris olunmasına baxmayaraq, bu sahə üzrə heç bir elmi tədqiqat işi yazılmamış və heç bir araşdırma aparılmamışdır. Hazırda Avstriya kimi böyük bir ölkədə Bavariya dialektinin ədəbi dil kimi işlənməsi və ədəbi dillə dialekt arasında böyük fonetik, leksik və qrammatik fərqlərin olması bu mövzunun işlənməsinə zərurət yaratmışdır. Almaniyanın özündə bu dilin tarixi geniş, hər tərəfli tədqiq olunsa da, Bavariya dialekti bir o qədər geniş işlənməmişdir. Bu dialekt haqqında geniş tədqiqat işini Ludviq Merkl aparmışdır. Lakin o tədqiqat işini apararkən Bavariya dialektini tarixən inkişafını, dəyişməsinə, onun yazılı abidələrini ahətə etdiyi əraziləri göstərməmişdir. Yəni dialekt müəyyən zaman kəsiyi üçün araşdırılmış. Göstərdiyimiz faktlar isə diqqətdən kənar qalmışdır. Bu tədqiqat işində Bavariya dialekti həm diastrotik həm də diotopin cəhətdən tədqiq edilmişdir.

Tədqiqat işinin materialı və metodikası. Tədqiqatın materialı alman dilinin Bavariya dialektindən götürülüb. Biz bu dissertasiya işində Almaniyanın Bavariya dialektinin alman ədəbi dilindən ayıran, fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışmışıq. Çox maraqlı olan məqamlardan biri də odur ki, bu dialektə vurğu çox vaxt axırıncı hecaya düşür. Apardığımız tədqiqatlar göstərdi ki, bu dialektin adı qədim türk tayfalarından biri olan avarların adından götürülmüşdür. Beləki bir çox elmi mənbələrin göstərdiyinə görə həmin türk tayfaları VI əsrin sonuna qədər bu ərazilərin əsil sakinləri olmuş və öz hersoqluqlarını belə yaratmışlar. Skandinaviyadan gəlmiş german tayfaları onları sıxışdırıb bu ərazilərdən çıxarsalar da, buralar həmin ərazidə yaşamış ilk türk tayfalarının adı ilə çağırılır. Bəlkə də, bavarlar və avarlar sözlərinin qarışığından bavarlar sözü əmələ gəlmişdir. Ən maraqlısı budur ki, XI əsr bundan əvvəl türk tayfaları ərazilərdən sıxışdırılırsalar da, onların qalıqları hələ də həmin ərazilərdə, xüsusilə dağ ətəklərində yaşayır, alman dili ilə qarışıq olsa da öz dillərini qoruyub saxlaya biliblər. Hal-hazırda bu dialektlər alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş və onlar dunay-bavariya-na dialekti, dunay-bavariya-ni və türk-şvab dialekti adlandırılıblar.

Tədqiqat metodlarına gəldikdə isə hər bir elmin və tədqiqat işinin yazılmasının və yaranmasının ən mühüm şərtlərindən biri də elə odur. İ.V.Koduxov isə bu haqda belə yazır: “Dərketmə nəzəriyyəsi baxımından metod həqiqətə yanaşma üsulu, təbiəti, cəmiyyəti və təfəkkürü dərketmə üsuludur”.

Dissertasiya işində, əsasən, təhlil, müqayisəli təhlil və tarixi-müqayisəli və statistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Seçilmiş metodlar tədqiqat işinin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsinə imkan vermişdir.

Tədqiqatın işinin elmi yeniliyi. Alman dialektlərinin tarixi inkişaf xüsusiyyətləri, xüsusən Bavariya dialektinin linqvistik çalarlıqları ayrıca tədqiqat obyektinə olmadığından az araşdırılmışdır. Bu dissertasiya işi də ilk dəfə olaraq müstəqil tədqiqat işi kimi yerinə yetirilir. İşdə alman dilinin tarixi, onun variantları və dialektləri, həmçinin, Bavariya dialekti və onun linqvistik xüsusiyyətləri zəngin dil materialı əsasında müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Bu dissertasiya işi alman dilinin tarixinə və dialektlərinə, xüsusilə Almaniyada böyük bir ərazini və Avstriyanı əhatə edən Bavariya dialektinin tədqiqinə həsr olunduğundan, onun nəzəri və praktik əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Unutmayaq ki, unitversitetimizdə uzun illər alman dilinin tarixi tədris olunmasına baxmayaraq, tələbə və müəllimlərin əlində Azərbaycan dilində heç bir vəsait yoxdur. Bu dissertasiya işi bu sahədə də ilk iş olduğu üçün çox maraqlıdır və nəzəri və praktik cəhətdən əhəmiyyəti böyükdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas nəzəri müddəalar.

-alman dili Bavariya dialektinin linqvistik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi, yəni Bavariya dialektini söz bazasının təhlili, fərqli cəhətlərin üzə çıxarılması;

-Bavariya dialektinin fonetik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, yəni Bavariya dialektində baş vermiş diftonqlaşma, monofonqlaşma və fonem irəli çəkilməsi hadisələrinin dialektə təsirinin müəyyənləşdirilməsi. Bavariya dialektində intonasiya və vurğunun yerin də ədəbi dildən fərqlənir və bunlar tədqiqat işində öz əksini tapması;

-Bavariya dialektinin qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də ədəbi dildən fərqlənir. Bu fərqlər müəyyən fellərin hal tələb etməsinə görə, fellərin təsirli və təsirsiz

olmasına görə, fellərin zaman formalarını yaradarkən əsas və köməkçi fellərin işlənmə yerinə görə fərqlər diqqət mərkəzindədir.

Tədqiqatın işinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas tezis və müddəaları Azərbaycan Dillər Universitetinin elmi seminarında, Alman dilinin fonetikasi, qrammatikasi və tarixi kafedrasının iclaslarında məruzə olunmuşdur. Dissertasiyanı ümumi məzmununu əhatə edən 21 elmi məqalə və tezis əsasən beynəlxalq və respublika konfranslarının materiallarında çap olunmuş və məruzələr edilmişdir.

İşin quruluşu və həcmi. Dissertasiya Giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş 207 sayda ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiya işi tədqiqatların nəticələri, praktik təcrübə və cədvəllərlə zənginləşdirilmişdir.

